

**MUĞLA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

**OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE TEHCİRDEN DÖNEN ERMENİLERE
DÖNÜŞ SİRASINDAKİ OSMANLI UYGULAMALARI
(1918-1920)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İŞİL SEZER

DOÇ. DR. BAYRAM AKÇA

**NİSAN 2012
MUĞLA**

T.C.
MUĞLA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TARİH
ANABİLİM DALI ADI

IŞIL SEZER

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE TEHCİRDEN DÖNEN ERMENİLERE
DÖNÜŞ SIRASINDAKİ OSMANLI UYGULAMALARI
(1918-1920)

Sosyal Bilimler Enstitüsünde
“Yüksek Lisans”
Diploması Verilmesi İçin Kabul Edilen Tezdir.

Tezin Enstitüye Verildiği Tarih 2.4.2012
Tezin Sözlü Savunma Tarihi : 9.3.2012

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Bayram Akar
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Mehmet TEMEL
Jüri Üyesi : Prof. Dr. Sileyman Seydi

Enstitü Müdürü :

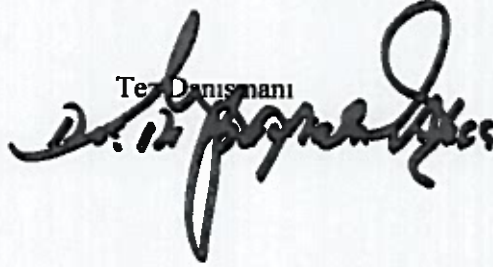
NİSAN 2012
MUĞLA

TUTANAK

Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün 24.12.2012 tarih ve 94/2 sayılı toplantısında oluşturulan jüri, Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 25/4 maddesine göre, Tezlik Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi 1.01.2011 'in "Özelliklerin Kaynakları ve Tezlerdeki Davranışlar Üzerine Bir İnceleme" adlı tezini incelemiş ve aday 24.12.2012 tarihinde saat 10.00'da jüri önünde tez savunmasına alınmıştır.

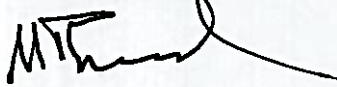
Adayın kişisel çalışmaya dayanan tezini savunmasından sonra 60 dakikalık süre içinde gerek tez konusu, gerekse tezin dayanağı olan anabilim dallarından sorulan sorulara verdiği cevaplar değerlendirilerek tezin kabul edildiğine uybilyt ile karar verildi.

Tez Danışmanı

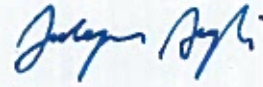
Üye

Prof. Dr. Mehmet TEMEL

Üye

prof. Dr. Sileyman Saydi

YEMİN

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum "Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Tehcirden Dönen Ermenilere Dönüş Sırasındaki Osmanlı Uygulamaları (1918 - 1920)" adlı çalışmanın, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Kaynakça'da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

2.1.4.2012

İŞİL SEZER

İMZASI

YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ
TEZ VERİ GİRİŞ FORMU

Soyadı : SEZER

Adı : IŞIL

Kayıt No:

TEZİN ADI

Türkçe : Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre Tehcirden Dönen Ermenilere Dönüş Srasındaki Osmanlı Uygulamaları (1918- 1920)

Y. Dil : Ottoman Practices for Armenians During their Return from the Deportation According to Documents of Ottoman Archives (1918 – 1920)

TEZİN TÜRÜ: Yüksek Lisans

(X)

Doktora

0

Sanatta Yeterlilik

0

TEZİN KABUL EDİLDİĞİ

Üniversite : Muğla Üniversitesi

Fakülte :

Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü

Diğer Kuruluşlar :

Tarih : 9.3.2012

TEZ YAYINLANMIŞSA

Yayınlayan :

Basım Yeri :

Basım Tarihi :

ISBN :

TEZ YÖNETİCİSİNİN

Soyadı, Adı : AKÇA Bayram

Ünvanı : Doç. Dr.

TEZİN YAZILDIĞI DİL: Türkçe

TEZİN SAYFA SAYISI: 105

TEZİN KONUSU (KONULARI) :

1. Tehcirden dönen Ermenilere, Osmanlı Devleti'nin yapmış olduğu uygulamalar
- 2.
- 3.

TÜRKÇE ANAHTAR KELİMELER:

1. Osmanlı Devleti
2. Ermeniler
3. Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti
4. Dönüş ve Uygulamalar

İNGİLİZCE ANAHTAR KELİMELER:

1. Ottoman State
2. Armenians
3. Ottoman Red Crescent Association
4. Return and Practices

1- Tezimden fotokopi yapılmasına izin vermiyorum	0
2- Tezimden dipnot gösterilmek şartıyla bir bölümünün fotokopisi alınabilir	(X)
3- Kaynak gösterilmek şartıyla tezimin tamamının fotokopisi alınabilir	0

Yazarın İmzası :

Tarih : 20.11.2012

ÖZET

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE TEHCİRDEN DÖNEN ERMENİLERE DÖNÜŞ SIRASINDAKİ OSMANLI UYGULAMALARI (1918- 1920)

Ekim 1918 ortalarında hükümet, yayınlamış olduğu beyannamede tehcir edilmiş olan vatandaşların eski bölgelerine dönmelerine karar verildiğini belirtmiştir. Bununla birlikte dönüşlerin mümkün olduğunca rahat gerçekleşmesi için yönetmelikler çıkarmış, dönüşleri kontrol etmek amacıyla Tedkik heyetleri oluşturmuştur. Eldeki imkânlar doğrultusunda dönüşler için araba, tren ve vapurlardan faydalanılmasını sağlamış, masrafların karşılanması hususunda titiz davranmıştır. Ermeni kadınlarıyla ilgili sorunların çözülmesi için genel kararlar almış, Ermeni yetim çocukları mağdur etmemeye çalışmıştır. Bunlardan başka dönen Ermenilerin mallarını iade etmiş, onları sağlık kontrolünden geçirerek bulaşıcı hastalıklara karşı aşılamıştır. Dönüşlerde kafilelere görev alacak memurların seçiminde dikkat etmiş ve Ermenileri korumaları için jandarmalar vermiştir. Ayrıca Ermenilerin dönüşlerinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin de yardımları olmuştur. Bu yardımları cemiyet bizzat yürüttüğü gibi Ermenilere yardım eden heyetlerin ihtiyaçlarını gidermek suretiyle de gerçekleştirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Ermeniler, Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Dönüş ve Uygulamalar

ABSTRACT

OTTOMAN PRACTICES FOR ARMENIANS DURING THEIR RETURN FROM THE DEPORTATION ACCORDING TO DOCUMENTS OF OTTOMAN ARCHIVES (1918 – 1920)

The government stated in a declaration issued in September 1918 that it had been decided that citizens that had been deported would come back to their residents. In addition, the government issued some regulations for returns to be carried out as well as possible. It formed investigation committees for observation. In view of the opportunities it had at that time, carts, trains and ferries were provided for returns, and it was so precise about the expenses. General decisions about Armenian women were made. It tried not to aggrieve Armenian orphans. Besides, the properties were returned to their Armenian owners. It had them have a check-up and get vaccinated in order to protect them from diseases. It paid special attention to the selection of officials who were going to accompany with them. Moreover, it charged gendarme for protection from possible threats. Ottoman Red Crescent Association also helped. Not only the association carried out the aids by itself, but also it assisted to the organizations, committees, etc. with their help.

Key Words: Ottoman State, Armenians, Ottoman Red Crescent Association, Return and Practices

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	iii
KISALTMALAR.....	iv
GİRİŞ.....	1

I. BÖLÜM

ERMENİ TEHCİRİNDEN DÖNENLER İÇİN ÇIKARILAN YÖNETMELİKLER VE KURULAN HEYETLER.....9

1.1. YÖNETMELİKLERİN ÇIKARILMASI.....9

1.2. HEYETLERİN KURULMASI.....12

II. BÖLÜM

TEHCİRDEN DÖNEN ERMENİLERE YÖNELİK UYGULAMALAR.....14

2.1. ULAŞIM ARAÇLARININ SAĞLANMASI.....14

2.1.1. Araba.....14

2.1.2. Tren.....15

2.1.3. Vapur.....18

2.2. EKONOMİK HARCAMALAR.....20

2.2.1. Geri Dönüş İçin Yapılan Harcamalar.....20

2.2.2. Yevmiye Verilmesi.....26

2.3 SOSYAL UYGULAMALAR.....28

2.3.1. Yiyecek, Giyecek Temini ve Barınmalarının Sağlanması.....28

2.3.2. Ermeni Kadınlar İle Yetim Çocukların Bakımı.....41

2.4. HUKUKİ UYGULAMALAR.....52

2.5. SAĞLIK SORUNLARIYLA MÜCADELE.....	55
2.6. MUHAFAZALARININ SAĞLANMASI.....	56
2.7. HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN YARDIMLARI.....	67
2.1. Hilâl-i Ahmer İmdat Heyetleri.....	68
2.1.1. Trabzon İmdat Heyeti.....	69
2.1.2. Erzincan- Şimal-i Mamuratü'l- aziz İmdat Heyeti.....	70
2.1.3. Erzurum İmdat Heyeti.....	72
2.2. Ermeni Muhacirleri Muavenet Merkez Komisyonu'na Yapılan Yardımlar.....	73
SONUÇ.....	77
BİBLİYOGRAFYA.....	79
EKLER.....	83

ÖNSÖZ

Ermeni Meselesi sıklıkla bir şekilde ülke gündemini meşgul etmektedir. Ermeni Meselesi denilince akla ilk gelen, geçici Sevk ve İskân Kanunu'nun ya da bilinen adıyla Tehcir Kanunu'nun çıkarılmasıyla Ermenilerin bir kısmının yine Osmanlı toprağı olan başka yerlere sevk edilip, buralarda iskân edilmeleri olmaktadır. Bu konu üzerine araştırma yapanlar genellikle sevk ve iskân üzerine eğilmektedir. Ermenilerin memleketlerine dönüşlerine pek değinilmemektedir. İşte bu tez çalışmasıyla, Osmanlı arşiv belgeleri referans gösterilerek, Ermenilerin geri dönüşleri ele alınmaya çalışılmıştır.

Bu çerçevede tez çalışması giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde Ermeni meselesinin doğuşu ve Tehcir Kanunu'nun ortaya çıkmasına kadar geçen süreç kısaca ele alınmıştır. İlk bölümde, Ermenilerin dönüşlerinde çıkarılan yönetmelikler ve kurulan heyetler belirtilmiştir. İkinci bölümde ise, Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin dönüşleri sırasında gösterdiği çaba ve buna yönelik uygulamalar ele alınmıştır.

Beni bu konuya yönelten, tez çalışmasının her safhasında tavsiye ve değerlendirmeleriyle bana yol gösteren danışman hocam Doç. Dr. Bayram AKÇA'ya çok teşekkür ederim. Ayrıca tez çalışmasına değerlendirmeleriyle destek olan Muğla Üniversitesi Tarih Bölümü Başkanı hocam Prof. Dr. Mehmet TEMEL'e teşekkürlerimi sunarım. Tez çalışmasının meydana gelmesinde şüphesiz Osmanlı arşiv belgelerinin katkısı göz ardı edilemez. Bu nedenle Başbakanlık Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi, Kızılay Arşivi çalışanlarına gösterdikleri anlayış ve sabırdan dolayı teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

KISALTMALAR

BCA	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
Bkz. (bkz.)	: Bakınız
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DH.EUM.AYŞ	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-î Umûmîye Müdüriyeti Asayiş Kalemi
DH.EUM.ECB	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-î Umûmîye Müdüriyeti Ecânib Kalemi
DH.EUM.SSM	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-î Umûmîye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemi
DH.EUM.UMVM	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-î Umûmîye Müdüriyeti Umûr-ı Mahalliye-î Vilâyât Müdüriyeti
DH.EUM.2.şb.	: Dâhiliye Nezareti Emniyet-î Umûmîye Müdüriyeti 2.Şube
DH.İ.UM	: Dâhiliye Nezareti İdare-î Umûmîye
DH.KMS	: Dâhiliye Nezareti Kalem-î Mahsûs Müdüriyeti
DH.ŞFR	: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
HR.HMŞ.İŞO	: Hâriciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası
HR.SYS	: Hâriciye Nezareti Tasnifi Siyasî Kısım Evrakı
KA	: Kızılay Arşivi
MV	: Meclis-î Vükelâ Mazbataları
No, nr., Nu	: Numara
s.	: Sayfa
şb.	: Şube
TİGM	: Toprak İskân Genel Müdürlüğü
TTK	: Türk Tarih Kurumu

GİRİŞ

1789 yılında Fransa'da patlak veren ihtilalle birlikte yayılan milliyetçilik dalgası, emperyalist devletlerin de etkisiyle 19. yüzyıl başlarından itibaren Osmanlı Devleti'nde de etkisini göstermeye başlamıştır. İlk olarak Sırp'lar tarafından başlatılan isyanlar, Yunanlılarla devam etmiş ve 1828-1829 Osmanlı- Rus Savaşı sonucunda Yunanlılar bağımsızlıklarını kazanmıştır¹. Osmanlı Devleti'nin Ruslarla 1877-1878 yılları arasında yaptığı savaşın yenilgiyle sonuçlanması ise, Ermeni meselesinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yürürlüğe girmeyen Ayastafanos Antlaşması'nın 16. maddesi ile bu antlaşmanın yerini alan Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi Doğu Anadolu vilayetlerinde Ermeniler lehinde ıslahat yapılmasını öngörüyordu². Bu antlaşmayla bağımsızlık hevesleri iyice kuvvetlenen Ermeniler kurmuş oldukları komiteler vasıtasıyla Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ayaklanmalar çıkararak, Müslümanları katletmeye başladılar. Özellikle 1890 yılında Erzurum İsyanı ile başlayan ayaklanmalar belli aralıklarla devam etmiş ve I. Dünya Savaşı başlarına kadar sürmüştür. Ermeni komitelerinin göstermiş oldukları faaliyetler içerisinde en dikkat çeken, Sultan II. Abdülhamid'e karşı başarısızlıkla sonuçlanan 21 Temmuz 1905 tarihli bombalı suikastır³.

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla İttifak Devletleri'nin yanında savaşa giren Osmanlı Devleti'ni cephelerde zor durumda bırakmak için İtilaf Devletleri'nin kullandıkları toplulukların başında yine Ermeniler olmuştur. Bu amaçla Anadolu'nun

¹ Sırp'ların özerklik ve Yunanlıların da bağımsızlıkla sonuçlanan isyanlarıyla ilgili bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: VIII, Ankara 1995, s. 102- 122.

² "Bâbîâli, Ermenilerin oturdukları illerin, yeri gereği muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı emniyet ve rahatsızlıklarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere bildireceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin yapılmasını gözetceklerdir." Bu maddeyle Osmanlı Devleti, Ermenilerin oturdukları altı vilayette (Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Harput ve Diyarbakır) ıslahat yapılmasını ve Ermenilerin Çerkez ve Kürtlere karşı korunmalarını kabul etmişti. Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul 1987, s. 248.

³ Sırasıyla gerçekleşen isyanlar şunlardır: Erzurum Olayları (1890), Kumkapı Nümayişi (1890), Kayseri, Yozgat ve Merzifon Ayaklanmaları, Birinci Sason İsyanı (1894), Bâbîâli Baskını (1895), Zeytin İsyanı (1895), Van İsyanı (1896), Osmanlı Bankası Baskını (1896), İkinci Sason İsyanı (1904), Yıldız Sarayı Suikastı (1905)'dir. Bu isyanlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, İstanbul 2005, s. 203-243; Uras, *Mesele*, s. 471-478, 491-531. Ayrıca 1909 Adana Olayları da I. Dünya Savaşı öncesi Ermenilerin gerçekleştirdiği isyanlardandır. Bununla ilgili geniş bilgi için bkz. Uras, *Mesele*, s. 550-568; Gürün, *Dosya*, s. 249-255.

birçok yerinde isyan çıkarttılar⁴, savaş öncesinde yaptıkları gibi katliamlarına devam ettiler. Bunun yanı sıra casusluk faaliyetlerinde bulundular⁵. Van şehrinin Ermeniler tarafından resmen işgal edilmesi ve şehrin Ruslara teslim edilmesi Ermenilerin bir kısmının sevk edilmesine neden olacak son gelişmedir⁶. Van isyanının patlak vermesi üzerine bu olayları başlatan ve Ermenileri silahlandıran komite yuvalarını dağıtmak için 24 Nisan 1915'te vilayet ve mutasarrıflıklara "acele ve gizli" kaydı ile bir genelge yollandı. Bu genelgede, Ermeni komite merkezlerinin kapatılması, evraklarına el konulması ve komite elebaşlarının tutuklanması bildirildi. Aynı anlamda bir genelge 26 Nisan'da Başkumandanlık tarafından bütün birliklere gönderildi. Böylece İstanbul'da 235 kişi tutuklandı⁷.

Bunların sonucunda Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in 26 Mayıs 1915 tarihinde bir tezkire hazırlamasından bir gün sonra 27 Mayıs 1915'te geçici olarak Sevk ve İskân Kanunu yani Tehcir Kanunu çıkarılmıştır. Sadaret'ten 30 Mayıs 1915 tarihinde Dâhiliye, Hariciye ve Maliye nezaretlerine yazılan yazıda tehcirin nasıl uygulanacağı belirtilerek, adı geçen kanun 1 Haziran 1915 tarihinde Takvim-i Vakayi'de yayınlanmış ve böylece yürürlüğe girmiştir⁸.

İklim şartları ya da nüfus yoğunluğundan dolayı sevkîyat zaman zaman durmuştur⁹. 20 Haziran 1917 tarihli Dâhiliye Nezareti'nden vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifrede, haber verilmedikçe, her ne sebeple olursa olsun

⁴ I. Dünya Savaşı başladıktan sonra Ermeniler, Zeyton, Kayseri, Bitlis, Muş, Erzurum, Mamurattı'l-aziz, Diyarbakır, Sivas, Trabzon, Ankara, Van, İzmit, Adapazarı, Hüdavendigâr, Adana, Halep ve İzmir'de isyanlar çıkarmışlardır. Bu isyanlar için bkz. Gürün, *Dosya*, s. 278-304; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara 1990, s. 71-94. Ayrıca 1906-1918 yılları arasında Anadolu'da Müslüman halka karşı hem Rusların hem de Ermenilerin yapmış oldukları katliamlar için bkz. *Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1918)*, Cilt: I, Ankara 1995, s. 52-305, 307-332. (Belge No: 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26.)

⁵ Süslü, *Ermeniler*, s. 64-65.

⁶ Gürün, *Dosya*, s. 292-298; Süslü, *Ermeniler*, s. 74-79.

⁷ Yusuf Sarımay, "24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul'da Tutuklanan Ermeni Komitecileri", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, Editör: Bülent Bakar, Necdet Öztürk, Süleyman Beyoğlu, İstanbul 2007, s. 142; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914- 1918)*, Ankara 2001, s. 44.

⁸ Süslü, *Ermeniler*, s. 110-117; Halaçoğlu, *Gerçekler*, s. 50-52. Sevk ve iskân süresince Osmanlı Devleti'nin Ermenilere yönelik uygulamaları için bkz. Cemal Sezer, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, Selçuk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011, s. 29-150.

⁹ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, İstanbul 2007, s. 103.

Ermenilerin tehcir edilmemeleri gerektiği belirtilmiştir¹⁰. Osmanlı hükümeti, sevk ve iskân sürecinin düzenli, çabuk ve bunların rahat bir şekilde gerçekleşmesi için elindeki tüm imkânları seferber etmiştir. Ayrıca sevk süresince görevlerini kötüye kullananları ya da kabilelere saldıranları yargılamış ve çeşitli cezalara çarptırmıştır¹¹. Öyle ki bu yargılamalar I. Dünya Savaşı sona erdikten sonra İtilaf Devletleri baskısı altında olan mahkemelerde yeniden görülmesine rağmen herhangi bir sonuca ulaşamamıştır¹².

1918 yılı başlarından itibaren cephe durumlarının değişmesi, dünyada meydana gelen siyasi yumuşama, Osmanlı Devleti'ni tehcire tabi tutulan şahıslar hakkında

¹⁰ Sezer, *Sevk ve İskân*, s. 28.

¹¹ Yusuf Sarıncay, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar 1915-1916", *Ermeni Soykırım İddiaları, Yanlış Hesap Talat'dan ve Tehcirden Dönünce*, Der. Mustafa Çalık, Ankara 2006, s. 187-188.

¹² Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemeleri olarak bilinen bu mahkemeler, çoğunluğunu Gayrimüslim üyelerin oluşturduğu Tahkik heyetlerinin hazırlamış olduğu raporlar ve bu raporlara göre iddianame hazırlayan savcı makamı ile mahkemede yalancı Ermeni şahitlerin ifadesine göre oluşmuştur. Dönemin Damat Ferit Paşa hükümetinin Ermeni tehciri davalarını, İttihat ve Terakki Partisi ve döneminin idarecilerinden üç almanın bir yolu olarak görmesi mahkeme sonuçlarına yansımıştır. Buna örnek olarak Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in yargılanmasını verebiliriz. Nusret Bey 19 Nisan 1914 tarihinde Bayburt Kaymakamlığı'na atandı. Tehcir Kanunu çıkarıldıktan sonra Bayburt savaş sahası içerisinde olduğu için bölgedeki Ermeniler, Nusret Bey idaresi altında bulunan jandarma güçleri vasıtasıyla Erzincan'a sevk edildi. Nusret Bey, I. Dünya Savaşı'nın en zor zamanlarında bir yandan Bayburt Ermenilerinin sağ salim tehciri için çaba sarf ederken diğer yandan da Üçüncü Ordu'ya erzak temini için çalıştı. Nusret Bey 14 Haziran 1917'de o sırada Yıldırım Orduları İkinci Grup Kumandanı olan Mustafa Kemal Paşa'nın isteği ile Urfa Mutasarrıflığı'na tayin edildi. Fakat 6 Nisan 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa hükümeti tarafından Ermeni tehciri meselesinden dolayı azledildi ve İstanbul'a çağrıldı. Nusret Bey, İstanbul'a geldikten sonra Bayburt ve Ergani-Madeni Ermeni tehciri ve taktiklerinden dolayı I. Divan-ı Harp'te yargılandı ve suçsuz bulundu. Ancak yinede hapis hanece alıkonuldu. Daha sonra Damat Ferit Paşa hükümeti istifâ ettikten sonra sırasıyla Ali Rıza Paşa hükümeti, Salih Paşa hükümeti zamanında da cezaevinde tutuldu. Sonunda 5 Nisan 1920 tarihinde IV. Damat Ferit Paşa hükümeti kuruldu. Bu hükümetin en önemli meselesi Ermeni tehciri davalarını hızlandırmaktı. İşte bu amaçla hükümet 17 Nisan 1920'de Divan-ı Harp Başkanlığı'na Nemrut Mustafa Paşa'yı atadı. Mustafa Paşa Başkanlığı'ndaki mahkeme 28 Nisan 1920'de Nusret Bey'i yeniden yargılamaya başladı. Bayburt ve Ergani-Madeni tehciri sırasında Ermenilerin ölmesine, mallarının gasp edilmesine, Bayburt Mal Müdürü Ovakim Efendi'nin intiharına, Trabzon'dan tehcir edilen Filoman Nurgan Binti Manu ile 12 yaşındaki hemşiresi Naima Tesmiye'nin ırzlarına geçmesine sebebiyetten yargılandı. Yalan Ermeni şahitlerinin dinlenildiği, Nusret Bey'in ise savunmalarının kayda alınmadığı, taraflı bir anlayışa sahip mahkemeden ilk başta idam cezası çıkmadı. Çünkü idamın onaylanması için bütün üyelerin idam cezasını imzalaması gerekiyordu. Yalnız içlerinden Ferhat Bey idam cezasını onaylamıyordu. Bunun da çaresi bulunup Ferhat Bey'in III. Divan-ı Harb-i Örfi üyeliğine tayin edilip, yerine Mirliya Niyazi Bey atandı. Böylece 27 Temmuz 1920 tarihinde Nusret Bey'in idam kararı mahkeme heyetince imzalandı. Bu karar 4 Ağustos 1920'de padişah tarafından onaylanınca, 5 Ağustos 1920'de de İstanbul Beyazıt'ta infaz edildi. Bkz. Bayram Akça, "1915 Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in İdamı", *Ermeni Araştırmaları I. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt: II, Ankara 2003, s. 27-30. Fakat İstanbul hükümetinin yapmış olduğu bu yanlış harekete karşılık Ankara hükümeti Nusret Bey'i şehit kabul ederek, ailesine maaş bağlayarak ona sahip çıkmıştır. Bkz. Bayram Akça, *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey*, Ankara 2007, s. 93-94. Urfa mutasarrıfı Nusret Bey'in yargılanması ile ilgili geniş bilgi için bkz. Akça, *Şehit Nusret Bey*, s. 54- 93. Ayrıca hem Nusret Bey'in yargılanması hem de diğer yargılamalar için bkz. Ferudun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara 2005, s. 151-283.

faaliyete geçirdi. Bu konudaki ilk belirti, Ruslarla yapılan Brest-Litowsk müzakereleri esnasında görüldü. Troçki ile Ermeniler hakkında görüşmelerde bulunan Ahmed Nesimi Bey, Türk Devleti'nin Ermeniler hakkında çok iyi niyetlerle bazı tedbirler almak üzere olduğunu ifade etti. Nitekim 10 Nisan tarihli Meclis-i Vükela toplantısında, aynen Rum ve Ermeniler gibi Suriye'den tehcir edilmiş Araplardan 60 yaşını geçen ve yardıma muhtaç olanların memleketlerine iâdesi kararlaştırıldı. Hükümet aynı dönem içerisinde Rum, Ermeni ve Arap muhacirlerin yeniden iskân ve iâşesi için Seferberlik Tahsisatı'ndan 60.000.000 kuruşun tahsisini kararlaştırdı. Bu karar tehcir edilenlerin iâdesine öncülük etmesi bakımından önemli bir başlangıç oldu. Zira Rum ve Ermenilerin de memleketlerine geri dönecekleri yabancı ve azınlık basını tarafından kamuoyuna duyurulmaya başlandı¹³. Nitekim Alman Berliner Tageblatt Gazetesi'nin 30 Nisan 1918 tarihli nüshasında Osmanlı Devleti'nin Ermeniler için umumî bir af çıkarabileceği belirtildi. Ayrıca gazetede, hükümetin memleketlerine dönecek olan Ermenilerin vasıtası olmayanlara yardım edeceği de yer aldı¹⁴.

Ekim 1918 ortalarına yakın, Talat Paşa'nın yerine hükümeti kurmakla görevli Ahmed İzzet Paşa, hükümet beyannamesinde, tehcir edilmiş olan vatandaşların peyderpey eski bölgelerine dönmelerine karar verildiğini belirtiyordu. İcraata başladığını, ayrıca bu kişilerin emvâl-i menkûle ve gayr-î menkûlelerinin kendilerine iâde edilip, satılmış olan eşya bedellerinin de ödeneceğini ifade ediyordu. Meclis-i Vükelaca onaylanmış bu hususlar Dâhiliye Nezareti tarafından vilayet ve mutasarrıflıklara bildirildi¹⁵. Ermenilerin geri dönmelerine izin verildiği, askeri makamlara da bildirilmişti. Öyle ki dönüşlerin askeri yetkililerce kesinlikle engellenmeyerek ve dönüş sırasında elden gelen kolaylıkların gösterilmesi

¹³ İbrahim Ethem Atnur, "Tehcir Edilen Ermenilerin İskânı Mal ve Mülklerinin İadesi", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı: 37, Ankara 2001, s. 421.

¹⁴ BOA, HR.SYS, nr. 2885/48, Lef 1.

¹⁵ Atnur, "İade", s. 422. Dâhiliye Nezareti'nden Musul Vilayeti'ne gönderilen 19 Ekim 1918 tarihli, Mamûratü'l-aziz Vilayeti'ne gönderilen 18 Ekim 1918 tarihli, vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen 3 Kasım ve 7 Kasım 1918 tarihli şifreler Ermenilerin dönmelerine izin verildiğine örnek olarak verilebilir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 93/26. Sevk edilen Ermeniler, geriye dönüşlerine izin verilmeden önce de istedikleri yerlere gidebiliyordu. Yalnız gitmek isteyenler önce soruşturulmaya tâbi tutuluyor sonra liva ya da vilayetin en üst yetkilisinin sorumluluğunda gidebiliyordu. İstanbul'a gitmeler ise Dâhiliye Nezareti'nin izniyle mümkün oluyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 90/176.

isteniliyordu¹⁶. 20 Ekim 1918 tarihinde Mamuratü'l-aziz Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifrede, askeri yetkililerden gelen emir üzerine Ermenilerin dönüşlerine izin verildiği; yalnız, Ermenilerle ilgili yapılacak en küçük yanlış hareketin batı basınında abartılı bir şekilde yer alabileceğinden Ermenilere yönelik davranışlarda dikkatli olunacağı belirtiliyordu¹⁷.

Geri dönüşlerle ilgili 18 Ekim 1918 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara şifre gönderilerek uyulması gereken hususlar şu şekilde belirtilmişti¹⁸:

- 1- *Harp dolayısıyla askeri karar ile başka mahallere sevk edilmiş olan ahalinin dönüşü kararlaştırılmış olduğundan dönmek isteyenlere müsaade edilecektir.*
- 2- *Bitlis, Diyarbakır, Erzurum, Mamuratü'l- aziz, Trabzon, Van vilayetleriyle Erzincan Mutasarrıflığı dâhilinde vasıta ve iâşenin yetersizliği nedeniyle buralara dönmek isteyenler için önce haberleşilip, yol güvenliği, iâşe ve barınma ihtiyaçları sağlandıktan sonra dönüşleri kararlaştırılmıştır.*
- 3- *Bu kararlar memleketin yüksek menfaatleri dikkate alınarak kararlaştırılmış olduğundan herhangi bir bahane ve gecikmeye meydan verilmeyecektir.*

Dönüşler isteğe bağlı olacaktı. Yani Ermenilerden isteyenler geri dönebileceklerdi. Hatta bazı yerel yetkililerce, dönmek istemeyenlerin zorla sevk edileceği ya da mallarının zabt veya müsadere edileceğinin belirtilmesi üzerine Dâhiliye Nezareti müdahale etmiş ve böyle bir durumun olmayacağını belirtmiştir¹⁹.

¹⁶ *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt: VIII, Ankara 2008, s. 145. Meclis-i Vükela kararı olmasına rağmen Eceabat, Gelibolu, Enez ve kısmen Keşan'ı içine alan bölgenin ordu kumandanı, Rum ve Ermenilerin dönüşlerine izin vermemesi üzerine Harbiye Nezareti'nin bu kumandanlığı uyarmasını Edirne Vilayeti Dâhiliye Nezareti'nden 30 Aralık 1918 tarihli şifreyle istemiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 600/68. Kimsesiz olup, hastabakıcı olarak askeri hastanelerde çalışan Ermenilerin isterlerse memleketlerine dönebileceklerini belirten bir tebligatın askeri yetkililere de yapılmasını Bitlis Vilayeti, Nezaret'e 27 Kasım 1918 tarihli şifreyle bildiriyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 600/31; BOA, DH.ŞFR, nr. 600/32.

¹⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 603/3.

¹⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 92/187; BOA, DH.ŞFR, nr. 92/187; Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Ankara 2009, s. 170; *Türk-Ermeni İhtilafı Belgeler*, Editör: Hikmet Özdemir-Yusuf Sarınoy, Ankara 2007, s. 492-494.

¹⁹ BOA, HR.HMŞ.İŞO, nr. 209/20; BOA, DH.ŞFR, nr. 93/146. Dâhiliye Nezareti'nin Sivas Vilayeti'ne çektiği 5 Aralık 1918 tarihli şifrede, Ermenilerin istedikleri yerlere gidebilecekleri

İskân-ı Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti vasıtasıyla Ermenilerin dönüşlerini sağlamaya çalışılmıştır. Dönüş masrafları müdüriyetin Muhacirîn Tahsisatı'ndan karşılanmıştır. Muhacirîn Tahsisatı'nın yanı sıra Seferberlik Tahsisatı da devreye girmiştir. Ayrıca Harbiye Tahsisatı'nda da sevk masrafları giderilmeye çalışılmıştır²⁰.

Muhacirlerin dönüşleri esnasında birçok sorun yaşanması üzerine Dâhiliye Nezareti Müsteşarı Hamid Bey'in başkanlığında bir toplantı yapılmış ve toplantıya İskân ve Muhacirîn Müdürü Hamdi Bey ile Ermeni ve Rum Patrikhanesi temsilcileri de katılmış ve toplantıda bazı kararlar alınmıştır. Özellikle Ermeni Patrikhanesi, alınan kararlardan memnun kalmıştır. 8 Aralık 1918 tarihinde bu kararlar şöyleydi²¹:

1- Tehcir olunduıkları yerlerden memleketlerine dönmek üzere yola çıkıp iskele, istasyon veya şehir ve kasabalarda toplananların biran önce sevkleri,

2- Şehir ve kasabalarda meskûn olup iâşelerini temin edenler ile kendi memleketlerinde evleri bulunmayanların iâdesi. Bu gibilerin yollarda ve geçecek yerlerde bu kış mevsiminde daha büyük zorluklarla karşılaşmamaları için şimdilik oldukları yerde barındırılması, barındırılacak ile sevk olunacakların bir heyet tarafından tespit edilmesi ve bu heyete muhacirlerin mensup oldukları milletten birer memur alınması,

3- Maddi durumu iyi olup gidecekleri yerlerde maişet ve meskenlerini temin edebilecek olanlar teminat verdikleri takdirde istedikleri yere gitmekle serbest oldukları,

4- Köylerde kalan fakir ve acizlerin belli merkezlerde toplanması ve hükümet tarafından iâşelerinin temin edilmesi,

belirtiliyordu. Hatta İstanbul'a gitmelerine de izin verilmişti. Meselâ Bursa ahalisinden olup Konya Ereğlisi'ne tehcir edilmiş 16 kişiye, Losazin ve Ravsiyan adlı şahısların İstanbul'a gitmelerine izin çıkmıştı. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 94/60; BOA, EUM.SSM, nr. 67/27.

²⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 97/245; BOA, DH.ŞFR, nr. 93/26; BOA, DH.ŞFR, nr. 92/270; BOA, DH.ŞFR, nr. 92/271; BOA, DH.ŞFR, nr. 94/49; BOA, DH.ŞFR, nr. 93/57; BOA, DH.ŞFR, nr. 98/59; BOA, DH.ŞFR, nr. 93/79; BOA, DH.ŞFR, nr. 93/118; BOA, DH.ŞFR, nr. 93/154; BOA, DH.ŞFR, nr. 95/141; BOA, DH.ŞFR, nr. 94/79; BOA, DH.ŞFR, nr. 601/70; BOA, DH.ŞFR, nr. 599/120.

²¹ Bakar, *Ermeni*, s. 179-180.

5- Merkezden sevk ve iskân meselelerine bakmak için taşraya heyetlerin gönderilmesi ve bu heyetlere Gayrimüslimlerin de alınması.

Vilayet ve mutasarrıflıklara yapılan 9 Aralık 1918 tarihli tebligatta Ermeni ve Rum ailelerinden memleketlerine dönmek isteyenlerinden yardıma muhtaç olanlara yapılacak iâşe yardımı ve yol masrafı konusunda dikkat edilmesi gereken hususlar şöyle belirtiliyordu²²:

1- Her ailenin memleketine kadar gereken yol ve iâşe masrafı, büyük ve küçük nüfusları, hangi vasıtayla gideceği, beraberlerinde götürecekleri eşya dikkate alınarak kaç kuruş ödeme yapılacağına dair bir resmi vesika verilmesi,

2- Vesikayı ibraz edemeyenlere ve hükümetten izin almadan gidenlere yardımda bulunulmaması,

3- Tebligattan önce çıkmış olanlara, memleketine kadar gereken yol masrafı tamamen ayrılmayanlara, ilk varacakları merkezde ödeme yapılması ve kendilerine vesika verilmesi,

4- Hükümetçe, mali durum göz önüne alınarak yardıma muhtaç olmayanlara ödeme yapılmaması ve memleketlerinden başka yere gitmek isteyen muhtaç durumda kimselere yol masrafı verilmemesi.

Dâhiliye Nezareti'nin vilayet ve mutasarrıflıkları sıkça uyarması ve İtilaf Devletleri'nin baskısı altındaki hükümetin konuya önem vermesi, tehirden dönenlerle ilgili çok dikkatli olunmasını gerektiriyordu²³. Bu yüzden hükümet, Ermenilerin eski yerlerine bir an önce ve hızlı bir şekilde sevk edilmelerini istiyordu²⁴. Mamuratü'l- aziz Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Kasım 1918 tarihli şifrede, Nezaret'ten gelen emirlerin uygulanmasına dikkat ettikleri

²² BOA, DH.ŞFR, nr. 94/92; Bakar, *Ermeni*, s. 198.

²³ İbrahim Ethem Atnur, *Türkiye'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Ankara 2005, s. 122.

²⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 98/59. Yalnız Ermeni muhacirlerin dönüşünde hükümetin bir kısıtlamasının olduğu görülmektedir. Diyarbakır, Mamuratü'l-aziz, Van, Bitlis ve Erzurum vilayetleriyle Erzincan Mutasarrıflığı dâhilinde nakliye imkânsızlığı, mesken yokluğu ve iâşe darlığı yüzünden bu bölgeler geçici iskân sahası dışında tutulmuşlardı. Ancak eksiklikler giderildikçe muhacirlerin dönüşlerine kısım kısım izin verilecekti. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 93/199; Atnur, *Mesele*, s.177.

belirtiliyordu²⁵. 10 Kasım 1918 tarihinde Adana Vilayeti, geri dönecek olan Ermenilerin gidecekleri yerdeki evlerini ve iâşelerinin durumunu Dâhiliye Nezareti'ne soruyordu²⁶. Ayrıca dönüşleri kolaylaştırmak amacıyla savaş sırasında getirilen seyahat özgürlüğü gibi kısıtlamalar kaldırıldı. Hatta Avrupa'ya gidişlere dâhi izin verildi. Bu haber basında geniş yer bulmuştur. Böylece I. Dünya Savaşı esnasında tedbir amacıyla alınan bu karar da yürürlükten kalkmış oluyordu²⁷. Ermenilerin dönüşleri 1920 yılına kadar, hatta 1921 yılının yazında da devam etmiştir. 15 Temmuz 1921 tarihinde Silivri kasabasına 3 vapur Ermeni ve Rum muhacirîni gelmişti²⁸.

²⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 601/96.

²⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 601/68.

²⁷ Atnur, *Mesele*, s. 121; Bakar, *Ermeni*, s. 177-160.

²⁸ Bakar, *Ermeni*, s.196.

I. BÖLÜM

ERMENİ TEHCİRİNDEN DÖNENLER İÇİN ÇIKARILAN YÖNETMELİKLER VE KURULAN HEYETLER

1.1. YÖNETMELİKLERİN ÇIKARILMASI

Osmanlı hükümetinin, Ermenilerin dönüşleriyle ilgili yönetmelikler çıkardığını görmekteyiz. 12 Ekim 1918 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifre, dönüşte izlenmesi gereken hususları belirtmektedir. Buna göre şunlara dikkat edilecekti²⁹:

1- Her vilayet veya liva merkez ya da çevresine dönmek isteyen ne kadar kişi ve aile vardır ve bunlar nerelidir?

2- Dönmek isteyenlerin iâşeleri, iskânları sağlanabilir ve güvenli bir şekilde dönmeleri sağlanacaksa dönmelerine izin verilecektir. Bunun için gidecekleri yerdeki yerel yetkililerle haberleşilecektir. Ayrıca dönecek olan kişilerin sayısı hem dönecekleri yere hem de merkeze bildirilecektir.

3- Güvenli bir şekilde sevk edilmesinden yerel yetkililer sorumludur.

4- Yukarıda belirtilerin uygulanmasında kusurlu görülenler cezalandırılacaktır.

Dönüşler başlayınca bazı bürokratik engeller ve hükümetin mali ve idari yapısının bozulmasından kaynaklanan sıkıntılar da ortaya çıkıyordu. Hükümet bunu aşmak için vilayet ve mutasarrıflıkları uyarmıştır. 5 Kasım 1918 tarihli ve bütün vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen talimat bu anlamda önemlidir. Buna göre belirtilenler şunlardı³⁰:

1- Dönüşler esnasında Ermenilerden istenen seyahat vesikası çok zor çıkarıldığından bundan böyle istenmemesi. Ancak muhacirler trene bindirildiği esnada liste tutulması,

²⁹ Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskâm (1878-1920), Ankara 2007, s. 397-398.

³⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 93/57; Belgeler, s. 520-522; Atnur, Mesele, s. 118.

2- *Trene bindirilerek sevk edilecek Ermeni muhacirler ekmek sıkıntısı çektiğinden onların ihtiyaçlarının karşılanması,*

3- *Seyahat edecek Ermeniler için Harbiye Nezareti tarafından haftada iki defa tren tahsis edileceğinden idarecilerin de buna göre düzenleme yapması,*

4- *Ermenilerin yol masraflarının Harbiye Tahsisatı'ndan karşılanacak olmasından dolayı ödemelerin bu tahsisattan yapılması,*

5- *Cebren ve tazyik ile din değiştirilenlerin serbest bırakılması ve bu işlemlerle ilgili ara ara İstanbul'a bilgi verilmesi,*

6- *Ermenilerin seyahatleri esnasında tecavüz ve taarruzlardan korunmaları için gereken bütün tedbirlerin alınması. Verilen emirlere rağmen bu hususta işlerini yapmayan ve lakayd davrananlar olduğu görülmektedir. Vuku bulacak şikâyetlerden ise mülki memurların şahsen sorumlu tutulacağı "kemal-i ehemmiyetle" bildirilir. Talimatta yalnızca Konya vilayeti için konulan 7. madde ise, Konya'daki Ermeni cemaatine kilise tedariki için valilikçe yardım edilmesiyle ilgiliydi.*

Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyeti'nin Ermeni ve Rumların dönüşü hakkında yaptığı çalışmalar sonucu, daha önce hükümet programı içerisinde yer alan, çeşitli zamanlarda vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen emirler birleştirilip genişletildi. Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey tarafından 22 Aralık 1918'de Sadaret'e ve oradan da ilgili olması sebebiyle 24 Aralık'ta Adliye ve Mezâhib Nezareti'ne iletilen 18 Aralık 1918 tarihli yönetmelik şu hususları içeriyordu³¹:

1- *Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevk edilecek, bunun haricinde kimseye dokunulmayacaktır.*

2- *Yerlerine gönderilenlerin yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iâşe sıkıntısı çekmelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacak; gidecekleri bölgelerin idarecileriyle irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler sağlandıktan sonra sevkiyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır.*

3- *Bu şartlar dâhilinde dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir.*

³¹ *Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Haz. Hikmet Özdemir ve Diğerleri, Ankara 2010, s. 118-120; *Belgeler*, s. 530-540; *Atınur, Mesele*, s. 118-121.

4- Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecektir.

5- Kimsenin açıkta kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilebilecektir.

6- Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecektir.

7- Yetim çocuklar istenildiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tertip edilecek velilerine veya cemaatlerine iâde olunacaktır.

8- İhtida etmiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine döneceklerdir.

9- Mühtedi Ermeni kadınlarından bir Müslüman ile evli bulunanlar, eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacaklar. Eski dinlerine döndükleri takdirde kocasıyla arasındaki nikâh bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek isteyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler ise mahkemelerce halledilecektir.

10- Ermeni mallarından henüz kimsenin tasarrufunda bulunmayanlar kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iâdesi de, mal memurlarının muvaffakiyeti ile kanuna bağlanacak. Bu kanunda ayrıca açıklayıcı zabıtnameler hazırlanacaktır.

11- Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe, peyderpey bunlara teslim edilecektir. Bu konuda 4. madde aynen tatbik edilecektir.

12- Muhacirler, ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iâde edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilaveler yapmışlarsa ve arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa her iki tarafında hukuku gözetilecektir.

13- Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve iâşe masrafları Harbiye Tahsisatı 'ndan karşılanacaktır.

14- Şimdiye kadar ne miktar sevkiyat yapıldığının ve bundan sonra her ayın on beşinci ve son günlerinde nerelere, ne kadar sevkiyat olduğu bildirilecektir.

15- *Osmanlı sınırları dışına çıkıp da geri dönmek isteyen Ermeniler, yeni bir emre kadar kabul edilmeyecektir.*

1.2. HEYETLERİN KURULMASI

Osmanlı hükümeti, muhacirlerin sevk ve iskân işleriyle uğraşmak, çalışmalarını denetlemek ve ihtiyaçların karşılanması amacıyla Tedkik heyetleri meydana getirmiştir. Tedkikata gönderilen heyetler genelde Muhacirîn Müdüriyeti yetkililerin kontrolünde hareket etmekteydi³². Dâhiliye Nezareti'nin Konya, Ankara, Hüdavendigâr vilayetleriyle İzmit, Eskişehir, Karahisar-ı Sahip ve Kayseri mutasarrıflıklarına çekilen 10 Ocak 1919 tarihli şifreye göre; tehcire tâbi tutulan Rum ve Ermenilerin geri dönmeleri sırasında iâşelerinin sağlanması, gerekli nakliye vasıtalarının tedarik edilmesi gibi işlerle meşgul olması için Ermeni, Rum, Ermeni Katolik patrikhanelerinden birer üye ve Aşâir ve Muhacirîn Müdür yardımcısı Sabri Bey'den bir komisyon kurulmuştu. Ayrıca komisyon üyelerinin yapacakları masraflar da Harbiye Tahsisatı'ndan karşılanacaktı³³. Ermenilerin durumunu tedkik etmek için Konya'da bulunan Rahip Simbat Efendi'nin masrafları ise Seferberlik Tahsisatı'ndan ödenmiştir³⁴. Dâhiliye Nezareti'den Hüdavendigâr Vilayeti'ne çekilen 16 Mart 1919 tarihli şifrede, mahallerine geri dönen Rum ve Ermeni mültecilerine ait malların iâde ve evlerine iskân edilip edilmediğinin tedkiki için iki Osmanlı ve bir İngiliz memurlarından oluşan heyete kolaylık gösterilmesi isteniyordu³⁵. 17 Haziran 1919 tarihli ve İstanbul'daki Ermeni Patrikliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen yazı da; Ankara, Yozgat, Boğazlıyan ve Keskin'deki tehirden dönmüş dul kadın ve yetim çocukların iâşe ve diğer ihtiyaçlarının sağlanması için Patrikhanece Mıgırdıç Mardiros Halazyan'ın görevlendirildiği ve yerel yetkililerce yardım edilmesi hakkındaydı³⁶. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti 21 Haziran'da Ankara Vilayeti'ni bilgilendirmiş ve yardım istenirse geri çevrilmemesini belirtmiştir³⁷. Aynı şekilde Karahisar-ı Şarki'ye Sahak Efendi Sarkisyan görevlendirilmiş ve ona da gerekli

³² Atnur, "İade", s. 428.

³³ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/6.

³⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 96/127.

³⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 97/156.

³⁶ BOA, DH.KMS, nr. 53-1/74 Lef 1.

³⁷ BOA, DH.KMS, nr. 53-1/74 Lef 2.

kolaylığın gösterilmesi gerektiği ifade edilmiştir³⁸. Dâhiliye Nezareti'nden Kastamonu ve Ankara vilayetlerine gönderilen 27 Nisan 1919 tarihli şifrede ise Rum ve Ermenilerin geri dönüşlerini incelemeye gelen Muhacirîn Müdüriyeti İskân Şubesi Müdürü Münir Bey ve İngiliz zâbitine de gereken kolaylığın gösterilmesi isteniyordu³⁹.

Dolayısıyla Anadolu'ya üç ayrı heyet gönderilmişti. Buna göre Ereğli, Derince, Bolu, Adapazarı mıntikasına tedkik edecek heyete, Mister Perring ve Muhacirîn Müdüriyeti Ser Müfettişi Mithad Bey görevlendirilmişti. Muhacirîn Müdüriyeti İskân Şubesi Müdürü Münir Bey'le Mister Slate'nin memur oldukları ikinci heyet İnebolu, Kastamonu, Ankara ve havalisinde; Muhacirîn Müdüriyeti İhsaiyyet Müdürü Talat Bey'le Mister Herikson'un memur buldukları üçüncü heyet Çatalca, Çorlu, Kırkkilise, Edirne ve çevresinde görev yapacaktı. Tedkikattan dönen şahıslar hemen başka bir bölgeye gönderilmekteydi⁴⁰. Muhacirîn Müdüriyeti, İstanbul'a uzak bölgelere tedkik heyetleri gönderirken yakın mıntikalarda bulunan İskân sahaları unutulmamıştı. Bu amaçla Bahçeköy'deki Orman Mekteb-i Âlisine iskân edilmiş olan muhtelif milletlere mensup muhacirleri teftiş etmek için Muhacirîn Müdür-i Umumisi Hamdi Bey, Müfettiş Halil Bey ve Mister Aker bu bölgeye hareket etmişlerdir. Bu kişilerin teftişi sonucu düzenleyecekleri rapora göre muhacirler için gerekirse Bahçeköy'de barakalar inşâ edilecekti. Yine aynı amaçla Muhacirîn Müdürü Hamdi Bey'in riyasetinde İngiliz zabitleri olduğu halde Rumeli Feneri'nde muhacirler için inşa edilmiş binaları teftiş etmişti. Taşraya gönderilen Tedkik heyetleri meselesinde dikkat çeken bir nokta vardı. O da hemen hemen bütün heyetlerde en az bir yabancı veya azınlık mensubunun bulunmuş olmasıdır. Bu durum Osmanlı hükümetlerinin bu kişileri heyetlere alarak yapılan işlerin onlar tarafından da görülmesini ve değerlendirilmesini sağlamak ya da hükümete yapılan baskılar sonucu bunların heyetlere alınmasından kaynaklanmıştır⁴¹.

³⁸ BOA, DH.KMS, nr. 50-2/43 Lef 1-2.

³⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 98/319.

⁴⁰ Dâhiliye Nezareti'nden Konya Vilayeti'ne gönderilen 26 Ocak 1919 tarihli şifrede, Ermeni ve Rumların durumlarını kontrol etmek üzere Konya'da bulunan heyetin işleri bitince Eskişehir, Bilecik ve İzmit tarafına gitmeleri isteniyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 95/262.

⁴¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 101/19; Atnur, "İade", s. 428-429.

II. BÖLÜM

TEHCİRDEN DÖNEN ERMENİLERE YÖNELİK UYGULAMALAR

2.1. ULAŞIM ARAÇLARININ SAĞLANMASI

Osmanlı yetkililerinin amacı Ermenilerin dönüş işlemlerinin hızlı bir şekilde gerçekleştirmektir. Bunun için nakliye vasıtalarından mümkün olduğunca faydalanılmaya çalışılmıştır. Ayrıca sevkler yakından takip edilmiştir. Dâhiliye Nezareti'nin Kasım 1918 tarihli şifresinde Ermenilerin eski yerlerine dönüşlerin neden yavaş sürdüğünü vilayet ve mutasarrıflıklara sormuştur⁴². Öyle ki bazen sevkiyatın ertelendiği zamanlarda Dâhiliye Nezareti, vilayet ve mutasarrıflıklardan ertelenmeyle ilgili bilgi istiyor ve sevkiyatın bir an önce yapılması gerektiğini bildiriyordu⁴³. Geri dönecek Ermenilerin nakliye vasıtalarının tedarik edilmesi ise buldukları yerin devlet görevlilerine aitti⁴⁴.

2.1.1. Araba

Ermenilerin geri dönüşlerinde kullanılan vasıtalarından biri arabalardır. 9 Ocak 1919 tarihli Dâhiliye Nezareti'nden Canik Mutasarrıflığı'na gönderilen şifreye göre sevk olunacak Ermeni kadınlarıyla çocukların ve hastaların arabayla, yürümeye gücü olan erkeklerin ise yaya olarak sevk edileceği belirtiliyordu⁴⁵. Hatta sağlıklı erkeklerin sevkleri de sadece yaya olarak gerçekleşmemiş, hükümet imkânları doğrultusunda bütün nakliye vasıtaları seferber etmiştir. Nakliye vasıtaları yetersiz olduğu zaman böyle bir yola başvurmuştur⁴⁶. Nakliye vasıtalarının olmaması ise bazen dönüşlerin durmasına sebep olmuştur. Mardin ve Siverek'te vasıta yetersizliği nedeniyle İstanbul, İzmir, Ankara ve Konya çevresine gidecek olan Ermeniler bekletilmişlerdir. Ancak vasıtalar tedarik edildikten sonra gitmelerine izin verilmiştir⁴⁷.

⁴² BOA, DH.ŞFR, nr. 93/228.

⁴³ BOA, DH.ŞFR, nr. 93/299.

⁴⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 93/255.

⁴⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/85.

⁴⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 96/1; BOA, DH.ŞFR, nr. 96/2.

⁴⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 611/111.

2.1.2. Tren

Ermenilerin geri dönüşlerinde özellikle trenlerden faydalanılmıştır. Dâhiliye Nezareti'nin 1 Şubat 1919 tarihli şifresinde, geri dönecek Ermenilerin Arapkir'e kadar sevklerinin trenle yapılması gerektiği Mardin Mutasarrıflığı'na bildiriliyordu⁴⁸. Mardin Mutasarrıflığı'na çekilen 9 Aralık 1919 tarihli başka bir şifrede, Ermenilerin sevkياتında trenlerin kullanılması, bunun için gerekli paranın Seferberlik Tahsifatı'ndan karşılanacağı belirtiliyordu. Bunun yanında sevkin gerçekleşmesi için gerekli para yoksa belirtilecek miktarın hemen gönderileceği de yer alıyordu⁴⁹. Dâhiliye Nezareti, Ermeni muhacirlere trenlerde yer verilmediği haberini alması üzerine bu durumun tahkik edilerek, sebeplerinin araştırılmasını 31 Ekim 1918 tarihinde Konya Vilayeti'ne soruyordu⁵⁰. Konya'dan çekilen 24 Kasım 1918 tarihli telgrafa göre, Konya İstasyonu'ndan gelen 23 vagonlu trene Ermeniler, saldırarak düzensiz bir şekilde binmişlerdi. Fakat buna rağmen sevkleri ertelenmemişti. Çünkü Ermenilerin trenlerden indirilmesi ancak askeri güçle olabilirdi. Bu durum, dışarıya karşı hükümeti güç bir vaziyete düşüreceğinden vilayetçe böyle bir önlem alınmıştı⁵¹. Niğde merkez, Aksaray, Nevşehir ve Bor'daki Ermenilerin dönüşlerdeki gecikmenin nedenlerinden biri trenlerin düzenli olarak faaliyet göstermemesiydi. Dolayısıyla trenler hazır oldukça buradaki Ermeniler İzmit, Bursa ve Balıkesir'e sevkleri yapılacaktı⁵².

Hüdavendigâr Vilayeti'ne dönecek olan Ermenilerin dönüşlerinin Bilecik hattını; Karesi'ye döneceklerin ise Karahisar-ı Sahip, Uşak ve Manisa demiryolu hattını kullanması düşünülmüyordu. Fakat Bilecik-Bursa arasında ve Balıkesir kıyısı boyunca eşkıya saldırısından çekinen Ermeniler, Hüdavendigâr Vilayeti'ne İstanbul-Mudanya üzerinden; Karesi'ye dönecekler ise yine İstanbul'dan deniz yoluyla gitmeyi yetkililerden istemiştir. Bunun üzerine Kütahya Mutasarrıflığı 20 Kasım 1918 tarihli bir şifreyle durumu Dâhiliye Nezareti'ne iletmiştir. Şifresinde eşkıya tehlikesine karşı her kafiye için jandarma ve polis görevlendirilmesi

⁴⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 96/1

⁴⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/91.

⁵⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 92/326; BOA, DH.KMS, nr. 49-1/19.

⁵¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 603/71.

⁵² BOA, DH.ŞFR, nr. 603/28; Eskişehir Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 9 Aralık 1918 tarihli şifre benzer bir örnek için verilebilir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 605/48.

gerekeceğinden Ermenilerin isteğinin kabul edilmesi yönünde görüş bildirmiştir⁵³. Kütahya'dan Bursa'ya dönmek isteyen 100 kadar Ermeni'nin nakillerinin trenle mi yapılacağı Nezaret tarafından Kütahya Mutasarrıflığı'na 22 Aralık 1918 tarihinde sorulmuş⁵⁴ ve Kütahya'nın 30 Aralık 1918 tarihli şifresinde Kütahya'da bulunan Bursalı Ermenilerin trenle İstanbul'a buradan da Bursa'ya nakillerinin yapılacağı ve vagon tedarik edildikçe bu yolun izleneceği belirtilmiştir⁵⁵.

Tren bilet ücretlerinin çok artması, yaşanan maddi zorluklar ve muhacirlerin sevk için özel tarife uygulanması talebinin sonuçlanmamış olması Muhacirîn Müdüriyeti'ni zor durumda bırakmıştır. Eskiden bir yolcunun sevki 120 kuruşa gerçekleşirken, bu rakamın kişi başına 18.5 liraya kadar çıkması üzerine sevklerin bazen aksadığı olmuştur⁵⁶. Bunun üzerine tren bilet ücretlerinde tenzilat yapılması amacıyla teşebbüslerde bulunan Muhacirîn İdaresi, anlaşma sağlanıncaya kadar muhacirlerin hükümetçe bir yere gidecek şahıslara verilen bilet yerine geçen kâğıt anlamında "*tesviye ilmuhaberi*" ile sevk etmiştir⁵⁷. 5 Kasım 1918 tarihli Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifrede, Mardin'den eski yerlerine dönme arzusunda olan yüz küsur Ermeni'nin Altıncı Ordu Kumandanlığı tarafından trenlerle nakillerine dikkat edildiği ifade ediliyordu. Yalnız tren ücretinin normal fiyatın 3 katı oranında talep edilmesi üzerine, fiyatların düşürülmesi için Dâhiliye Nezareti'nin Harbiye Nezareti'yle haberleşmesini istiyordu⁵⁸. Aynı durum Mardin'de de yaşanmıştı. Hatta bu nedenle Ermeniler yağmur altında beklemek zorunda kalmıştı. Ermenilerin hepsinin tren ücretlerinin karşılanması mümkün olmayacağından en azından bir kısmının hükümet tarafından ödenmesi Mardin Mutasarrıflığı'ndan istenmişti⁵⁹. Zaten ara ara bilet ücretleri hükümet tarafından ödenmişti⁶⁰. Mardin'den sevk edilecek Ermenilerin masrafları için 3.000 lira

⁵³ BOA, DH.ŞFR, nr. 603/12.

⁵⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/198.

⁵⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 608/48. Yoğun Ermeni sevkıyatı nedeniyle bazen trenler yetmiyor ve Ermenilerin bir kısmı başka trenler gelene kadar Kütahya'da beklemek zorunda kalıyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 607/15.

⁵⁶ Bakar, *Ermeni*, s. 199-200.

⁵⁷ Atmur, "İade", s. 425 ve dipnot 47.

⁵⁸ BOA, DH.EUM.2.şb., nr.65/47.

⁵⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 602/111; BOA, DH.ŞFR, nr. 602/143.

⁶⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/124; BOA, DH.ŞFR, nr. 97/317.

mutasarrıflıkça Dâhiliye Nezareti'nden 11 Aralık 1918 tarihli şifresiyle istenmişti⁶¹. Yine Mardin, 7 Şubat 1919 tarihli şifreyle bu sefer 10.000 lira talep ediyordu⁶².

Eski yerlerine dönmek isteyen Ermenilerin istasyonlarda toplanması, bazen yığılmalara sebebiyet veriyordu. Bu gibi durumlarda gereken önlemlerin alınması için Dâhiliye Nezareti vilayet ve mutasarrıflıkları uyarıyordu⁶³. 12 Aralık 1918 tarihli şifrede, bazı mahalli yöneticilerin trenlerin yeterli olup olmadığını dikkate almadan ve hat komiserliklerine bilgi vermeden Ermeni muhacirlerini istasyonlara göndermesi yığılmalara ve sıkıntılara yol açmıştır. Bu konuyla ilgili yetkililerin hassas davranması ve gerekli tedbirlerin alınması istenmiştir⁶⁴. Meselâ Konya'dan Haydarpaşa'ya doğru hareket eden bir trende bulunan Ermeni muhacirleri çok zor durumdaydı. Bir kısmı açık vagonlarda seyahat etmiş, rüzgâr ve yağmur altında kalmışlardı. Ancak tren Akşehir'e gelince orada bulunan Türkler, ıslanmış ve üşümüş olan muhacirleri evlerine ve resmi dairelere taşıyarak, üzerlerini kurutmuşlar, yiyecek temin etmişlerdi. Daha sonra açık vagonlarda seyahat eden kişilerin de kapalı vagonlarda sevkleri temin edilmişti⁶⁵. Bir ara askeri ve mülki memurlar ile bunların ailelerinden başka yolcuların trenle seyahatlerine izin verilmediğinden Ermeniler sevk edilememişti. Fakat kısa süre sonra Harbiye Nezareti'nin tebligatı üzerine Ermenilerin de trenle sevkine başlanmıştı⁶⁶.

Diyarbakır Vilayeti'nin 30 Kasım 1918 tarihli şifresinde Mardin'de 500 ve Nusaybin'de de 2.500 muhacir Ermeni'nin trenle sevkleri için Dâhiliye Nezareti'nin Harbiye Nezareti'ne başvuruda bulunulmasını istiyordu⁶⁷. Nezaret'ten Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 5 Aralık 1918 tarihli şifrede ise Mardin ve Nusaybin'de bulunan 3.000 Ermeni'nin dönüşlerinde trenlerin kullanıldığı yer alıyordu⁶⁸.

⁶¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 605/80.

⁶² BOA, DH.ŞFR, nr. 613/43.

⁶³ BCA, TİGM, nr. 272.0.0.14/75.19.12.

⁶⁴ Bakar, *Ermeni*, s. 180.

⁶⁵ Atmur, "İade", s. 424.

⁶⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 600/113.

⁶⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 604/36. Nusaybin'de Ermenilerin trenle sevklerin gerçekleşmesi için kişi başı 100 kilo odunun verilmesi gerektiği Nusaybin Kaymakamlığı'ndan Diyarbakır Vilayeti'ne bildirilmişti. Dolayısıyla bir kişinin sevk masrafı 15 lira tutuyordu. Bu nedenle buradaki Ermenilerin trenle sevklerinde yazışmalar olmuştur. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 603/129; BOA, DH.ŞFR, nr. 603/127.

⁶⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/49.

Dolayısıyla bu emir gerçekleşmiş olacak ki Mardin ve Nusaybin'deki Ermeniler trenle sevk edilmişti.

Muhacirîn Müdüriyeti 1 Aralık 1918 ve 15 Ocak 1919 tarihleri arasında gerçekleştirdiği sevklerle ilgili şu bilgileri vermiştir: "*Anadolu şimendiferlerinden istifade edilerek gerçekleştirilen ve toplu olarak iade edilen Ermenilerin refakatine bir memur tayin edilmiştir. İstanbul'da toplanan muhacirlerin memleketlerine gönderilmesi hızla sürmektedir. Nitekim Haydarpaşa'dan hareket edecek bir tren Adana'ya varıp, buradaki Ermeni muhacirini memleketlerine götürecektir.*" Bu arada Adana'da toplanan Ermeni muhacirleri Çorlu, Edirne, İzmit, Karesi, Konya gibi yerlere sevk edilecekti⁶⁹. 19 Aralık 1918 tarihli bir habere göre, Haydarpaşa'ya 35 vagon içinde 400-500 kadar Ermeni muhacirinin Konya'dan geldiği ve halen Konya'da sevk edilmek üzere 2.000'den fazla Ermeni'nin beklemekte olduğu yazıyordu⁷⁰. Urfa Mutasarrıflığı'na çekilen 1 Şubat 1919 tarihli şifrede Mardin'den Arapköprüsü'ne 1.700 Ermeni'nin trenlerle sevk edildiği yazıyordu⁷¹.

2.1.3 Vapur

Sahillerde toplanan muhacirler, memleketlerine yakın iskeleler vasıtasıyla da sevk edilmekteydi. Bu iş için de kuşkusuz vapurlar kullanılmaktaydı⁷². 23 Aralık 1918 tarihli bir belgede memleketlerine sevk edilmek üzere İstanbul'a gelen muhacir ve mültecilerle, Ermeni ve Rum ailelerin pek büyük bir izdiham meydana getirdiği, bu durumun bulaşıcı hastalıklara sebep olabileceği, bu kişilerin zor şartlarda misafirhane, baraka ve çadırlarda inşâ ve barınmalarının sağlanmaya çalışıldığı, bu perişanlığa ve sefaletle son vermek amacıyla Harbiye ve Bahriye nezaretleriyle de yazışarak, vapurların tahsis edilmesi ve bu kişilerin memleketlerine gönderilmesi lüzumundan bahsedilmekteydi. 26 Aralık 1918'de bu mesele Harbiye Nezareti'ne de yazılmıştı⁷³. İstanbul'daki Ermeni ve Rum muhacirlerin eski yerlerine nakli için Turan ve İskenderun isimli vapurlar ayrıldı⁷⁴. 5 Aralık'ta İzmir'den hareket eden Sezay-i Nur vapuru 1.000 kadar muhacir Ermeni'yi mahallelerine götürmüştür.

⁶⁹ Bakar, *Ermeni*, s. 186-187.

⁷⁰ Bakar, *Ermeni*, s. 183.

⁷¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 96/2.

⁷² Atnur, "İade", s. 424.

⁷³ Bakar, *Ermeni*, s. 185.

⁷⁴ Bakar, *Ermeni*, s. 178-179.

İstanbul'da bulunan Ermeni muhacirlerin bir kısmı da Şirket-i Hayriye'nin 61 numaralı vapuru ile Bandırma'ya sevk edilmişti. 1 Kasım – 20 Aralık 1918 tarihine kadar İstanbul'a 6.000 Rum ve 7.000 Ermeni gelmişti. İstanbul'dan mahallelerine sevk edilenlerin sayısı ise Rumlardan 1.600 kişi, Ermenilerden ise 4.100 kişiydi. Bu aylarda 9 vapur İstanbul'a gelmişti. Buna göre 9 Aralık'ta Mudanya ve Gemlik'e gitmek üzere İskenderun Vapuru, 19 Aralık'ta Tekfurdağı ve Bandırma'ya yine aynı vapur, 17 Aralık'ta Şirket-i Hayriye'nin 64 numaralı vapuru Şile'ye, 8 Aralık'ta Şirket-i Hayriye'nin 64 numaralı vapuru Mudanya ve Gemlik'e, 10 Ekim'de Reşid Paşa Vapuru Trabzon ve Batum'a, 17 Aralık'ta Giresun Vapuru yine Trabzon ve Batum'a, Turan Vapuru iki defa Trabzon'a, Kızılırmak Vapuru tekrar Trabzon'a sefer yapmıştır⁷⁵.

Dâhiliye Nezareti'nin Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderdiği 9 Ocak 1919 tarihli şifrede, cumartesi günü Gülnihal vapuruyla 2.500'e yakın Bursa, Mudanya, Gemlik, Yeniköylü Ermeni ve Rum muhacirlerin Mudanya ve Gemlik iskelelerine sevk edileceğinden gerekli hazırlıkların yapılması isteniyordu⁷⁶. Ermeni muhacirleri taşımaya devam eden Gülnihal vapuru, Bandırma'dan 13 Haziran 1919 tarihinde İstanbul'a varmıştır. Rıhtıma çıkarılan yolcular burada muayene edilmiş ve herhangi bir sorunla karşılaşmamıştır⁷⁷. Dâhiliye Nezareti'nin Muhacirîn Müdüriyeti'ne gönderdiği 15 Temmuz 1919 tarihli bir başka şifresinde, Ermeni ve Rum muhacirleri taşıyan üç vapurun birkaç gün evvel Silivri kazasına sevk edildiği belirtiliyordu⁷⁸. Sinop Mutasarrıflığı ve Trabzon Vilayeti'nden olan Ermenilerin dönüşlerinde İnebolu sahili kullanılarak vapurlar tahsis edilmiştir⁷⁹.

İtilaf Devletleri de fırsat buldukça Ermenilerin dönüşlerine yardımcı olmuştur. İtalyan bandıralı vapur yaklaşık 1.000 kadar Ermeni'yi İstanbul'a getirmiştir⁸⁰.

⁷⁵ Atnur, "İade", s. 424-425.

⁷⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/88.

⁷⁷ BOA, EUM.SSM, nr. 37/20.

⁷⁸ BOA, DH.KMS, nr. 60-2/48, Lef 1.

⁷⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 607/61.

⁸⁰ BOA, EUM.SSM, nr. 37/20.

2.2. EKONOMİK HARCAMALAR

2.2.1. Geri Dönüş İçin Yapılan Harcamalar

Memleketlerine dönecek Ermenilerin sevk masraflarıyla yoldaki ihtiyaçlarının karşılanması için merkez, vilayet ve mutasarrıflıkları sürekli olarak uyardığı gibi bu amaçta kullanılmak üzere değişik zamanlarda para göndermiştir. Buna karşılık vilayet ve mutasarrıflıklar da Ermenilerin dönüş sırasındaki sevk, yiyecek, giyecek ihtiyaçlarını gidermek, nakil vasıtaları tedarik edebilmek amacıyla merkezden tahsisatlar istemiştir.

7 Kasım'da Kütahya Mutasarrıflığı sevk masrafları için 5.000 lira⁸¹, Mamuratü'l-aziz Vilayeti 6.000 lira⁸², 9 Kasım'da Konya Vilayeti 2.000.000 kuruş⁸³, Kütahya Mutasarrıflığı 250.000 kuruş⁸⁴, 27 Kasım 1918 tarihinde Sivas Vilayeti 2.000.000 kuruş⁸⁵, Mamuratü'l- aziz Vilayeti 22 Aralık'ta 360.000 kuruş⁸⁶, 1 Ocak 1919'da 5.000 lira⁸⁷, 9 Şubat'da 300.000 kuruş⁸⁸, 1 Mart'ta 5.000 lira⁸⁹, Trabzon Vilayeti 9 Mart'ta 300.000 kuruş⁹⁰, Sivas Vilayeti 26 Mart'ta 10.000 lira⁹¹, Bitlis Vilayeti 28 Mart'ta 50.000 kuruş⁹² ve Mamuratü'l- aziz Vilayeti 28 Nisan'da 20.000 kuruş⁹³ merkezden talep etmiştir. Van Vilayeti'nin 4 Kasım 1918 tarihli şifresi Bitlis'ten gelecek Ermenilerin iskân sorunu olmasa da iâşelerinin sağlanması için gerekli tahsisatın gönderilmesi hakkındaydı⁹⁴.

⁸¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 601/64; BOA, DH.ŞFR, nr. 601/81.

⁸² BOA, DH.ŞFR, nr. 601/64.

⁸³ BOA, DH.ŞFR, nr. 601/138.

⁸⁴ Önceden gönderilen 250.000 kuruş bitmiş ve yeniden aynı miktarda para istenmiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 601/135.

⁸⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 603/132.

⁸⁶ Bu parayla 40- 50 kişilik Ermeni kafilesinin iâşe ihtiyacının giderilmesi düşünülmüştü. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 607/22.

⁸⁷ Seferberlik Tahsisatı'ndan gönderilen 4.500 kûsur liradan sadece 10 para kalmıştı. Dolayısıyla Ermenilerin sevk masrafları ve zorunlu ihtiyaçların giderilmesi için tahsisat istenmiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 612/25.

⁸⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 614/61.

⁸⁹ Ocak ortalarında gönderilen 4.000 lira bitmiş, yeniden para istenmiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.618/48.

⁹⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 618/95.

⁹¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 622/112.

⁹² BOA, DH.ŞFR, nr. 617/60.

⁹³ Sayıları 511'i bulan muhacir Ermeniler için bu miktar istenmiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 627/92.

⁹⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 601/8. Yine Van'dan çekilen 30 Ekim tarihli bir başka şifre de, Diyarbakır'dan sevk edilmiş olan Ermenilerin Van'a gelince Bardakçı ve Kalecik köylerine iskân edilecekleri ve

Vilayet ve mutasarrıflıklardan bu gibi istekler alan merkez, talepleri karşılıksız bırakmamış ve bütçesi elverdiğince çeşitli tarihlerde tahsisatlar yollamıştır. Konya Vilayeti'ne Ermeni, Rum ve Arap ailelerinin masrafı için Seferberlik Tahsisatı'ndan 900.000 kuruş gönderilmişti. 30 Ekim 1918 tarihinde Musul Vilayeti'ne 500.000 kuruşluk kaynak ayrılmıştı. Van Vilayeti'ne 4 Kasım'da Bitlis'ten dönecek Ermenilerin masrafları için 300.000 kuruş⁹⁵ ve 6 Kasım 1918'de Ermenilerin iâşesine Seferberlik Tahsisatı'ndan 200.000 kuruş havale edilmişti. Sonraki zamanlarda 200.000 kuruş daha gönderilmişti. 14 Kasım 1918'de Konya Vilayeti'ne⁹⁶ Arap, Rum ve Ermeni ailelerin iâşe ve yol masrafları için gönderilmiş olan 600.000 kuruşun dışında 2.000.000 kuruş daha gönderileceği açıklanmıştı. Aynı tarihte Mamüratü'l-aziz Vilayeti'nden tehcir edilmeyen Ermeniler için harcama yapılmaması istenmiş ve Ermeni yetimlerin ihtiyaçlarının karşılanması gerektiği hatırlatılarak, muhtaç durumdaki Ermeniler için 100.000 kuruş gönderildiği, buna ilaveten 400.000 kuruşun daha gönderileceği yazılmıştı⁹⁷. Van vilayetine 30 Kasım 1918'de yazılarak Ermenilerin memleketlerine ulaşmasına kadarki yol masrafları ve iâşeleri için 200.000 kuruşluk havale yapıldığı belirtilmişti. Sivas Vilayeti, Seferberlik Tahsisatı'ndan 2.000.000 kuruşluk havale gönderildiği konusunda bilgilendirilmiş ve bu paranın yalnız vilayete sevk edilen Ermeni ve Rumların ihtiyacı için sarf edilmesi açıklamasında bulunulmuştu⁹⁸.

2 Aralık 1918 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Kütahya Mutasarrıflığı'na çekilen şifrede, Arap, Rum ve Ermenilerin masrafları için Kasım ayı içerisinde Seferberlik Tahsisatı'ndan iki defa 550.000 kuruş havale gönderildiği halde ayrıca 250.000 kuruş istenmesinin nedeni soruluyordu⁹⁹. 5 Aralık 1918 tarihinde Ayıntab

bunların iâşelerinin sağlanması için gerekli paranın gönderilmesi isteniyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 599/122.

⁹⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 93/98.

⁹⁶ 28 Kasım 1918 tarihli şifreye göre memleketlerine dönen Ermenilerden şimdiye kadar yardım edilenlerin sayısı 1.020 idi. Fakat Konya sevk güzergâhı üzerinde olduğu için bu sayı kesinlikle artacaktı. Bu nedenle yakında Harbiye Tahsisatı'ndan para gönderileceği bildiriliyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr.93/305.

⁹⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 93/165.

⁹⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 92/314; BOA, DH.ŞFR, nr. 93/65; BOA, DH.ŞFR, nr. 93/226; Bakar, Ermeni, s. 197. Ekim 1918 tarihinde Harbiye Nezareti, İkinci Kolordu Ahz-ı Asker Riyaseti'ne Arap, Rum ve Ermeni ailelerin sevk ve iâşe masrafı olarak 500.000 kuruş göndermiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 92/314.

⁹⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/30.

Mutasarrıflığı'na 2.000 lira gönderilmişti¹⁰⁰. 9 Aralık 1918 tarihinde Aydın vilayetine çekilen şifreye göre, kasım ayı içerisinde 3.000 lira havale edilmişti. Fakat bununla yetinilmeyip 8.000 lira daha Harbiye Tahsisatı'ndan ayrılmıştı¹⁰¹. 15 Aralık 1918'de Dâhiliye Nezareti'nden Kütahya Mutasarrıflığı'na gönderilen şifrede, Arap, Ermeni ve Rum ailelerin masrafları için 550.000 kuruş Seferberlik Tahsisatı'ndan gönderildiği halde, ayrıca 3.000 liranın Harbiye Nezareti'nden niçin istenildiği¹⁰², Ocak 1919 tarihinde de Canik Mutasarrıflığı'na Aralık 1918'de 500.000 kuruşluk para gönderildiği halde, Harbiye Nezareti'nden 10.000 lira talep edildiği soruluyordu¹⁰³. 15 Ocak 1919'da Diyarbakır Vilayeti'ne Mardin'deki Ermenilerin sevk ve iâşe masrafı olarak 10.000 lira gönderilmişti¹⁰⁴. Bolu Mutasarrıflığı'na çekilen 16 Ocak 1919 tarihli şifrede, Rum ve Ermeniler için Seferberlik Tahsisatı'ndan 20.000 kuruş gönderileceği yazıyordu. Fakat bu para gelinceye kadar muhacirlerin müşkül bir duruma düşmemesi için Muhacirin İdaresi'nden avans alınarak ihtiyaçların giderilmesi gerektiği de ifade ediliyordu. Yalnız para gelince avans alınan miktarın geri ödenmesi isteniyordu¹⁰⁵. Ocak 1919 tarihli şifrede Dâhiliye Nezareti, Mamuratü'l-aziz Vilayeti'ne şunları ifade ediyordu¹⁰⁶:

1- Rum ve Ermeniler için Seferberlik Tahsisatı'ndan 400.000 kuruş gönderilmiştir.

2- 3.000 liranın posta ile gönderildiği ve 2.000 liranın Kayseri'den gönderileceğine dâir bir kayıta rastlanılmamıştır. Bu anlamda gönderildiğini belirten tebligatın tarih ve numarasını yazınız.

26 Ocak 1919 tarihinde Konya Vilayeti'ne Arap, Rum ve Ermenilerin masraflarına Seferberlik Tahsisatı'ndan 2.000.000 kuruş havale edilmişti¹⁰⁷. 13 Şubat 1919'da Mardin'e 1.000.000 kuruş yollanmıştı¹⁰⁸. 31 Aralık 1918'de Adana

¹⁰⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/50.

¹⁰¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/80.

¹⁰² BOA, DH.ŞFR, nr. 94/138.

¹⁰³ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/32.

¹⁰⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/125; Bakar, Ermeni, s. 199. Ayrıca Dâhiliye Nezareti, Mardin Mutasarrıflığı'na 15 Ocak 1919 tarihinde şifre çekerek Diyarbakır Vilayeti vasıtasıyla Ermenilerin ihtiyaçları için 10.000 lira gönderildiğini bildirmiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 95/136.

¹⁰⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/136.

¹⁰⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/209

¹⁰⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/255.

¹⁰⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 96/179; Bakar, Ermeni, s. 199.

Vilayeti'ne¹⁰⁹ ve 17 Şubat 1919 tarihinde Mamuratü'l-aziz Vilayeti'ne Ermenilerin ailelerin sevk ve iâşe ihtiyaçları için para gönderilmişti¹¹⁰. Ermenilerin memleketlerine dönmeleri için yapılacak sevk masrafları için yine Mamuratü'l-aziz Vilayeti'ne 3 Mayıs'ta 200.000¹¹¹ ve 9 Mayıs 1919'da 100.000 kuruş havale edilmişti¹¹².

Vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 11 Mart 1919 tarihli yazıda 1919 yılı Mart ayı başından itibaren Ermeni, Rum ve Arap ailelerinin masraflarının Seferberlik Tahsisatı'ndan ödenmeyeceği bundan sonra Muhacirîn Tahsisatı'ndan karşılanmasına karar verildiği ifade edilmiştir. Bu arada yetersiz olan Muhacirîn bütçesinin sarfiyatına dikkat edilmezse 2-3 ay zarfında bitebileceği ve zor bir durumda kalılabileceği, bu yüzden sadece yardıma muhtaç olanlara yardım edilmesi lüzumu hatırlatılmaktaydı¹¹³.

Osmanlı yetkilileri, Ermenilerin dönüş işlemini yakından takip etmişlerdir. Bu amaçla vilayet ve mutasarrıflıklara ara ara yazılar çekmişler ve gelişmelerden haberdar olmaya çalışmışlardır. Dâhiliye Nezareti'nin Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığı'na gönderdiği 5 Ağustos 1919 tarihli şifrede şunlar belirtiliyordu¹¹⁴: “... *mülteci Rum ve Ermenilerin ve bunlar içerisinde hükümetin yardımına ihtiyacı olanların sayısı her yerden bildirildiği halde mutasarrıflıkça herhangi bir bilgi verilmemiştir. Ayrıca bunların sevk ve iâşelerinin karşılanması için para talep olunmaktadır. Hükümet, bütçenin verdiği imkânlar doğrultusunda yardıma bulunacağı gibi mülteci Rum ve Ermenilerin sayısı doğru bir şekilde¹¹⁵ ve yardıma ihtiyacı olanların sayısı da bildirilmelidir.*” Dâhiliye Nezareti aynı tarihli şifreyi Canik Mutasarrıflığı'na da çekmiştir. Ayrıca mutasarrıflıkça istenen 1.500.000

¹⁰⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/289.

¹¹⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 96/209.

¹¹¹ BOA, DH.İ.UM, nr. E-54/35.

¹¹² BOA, DH.ŞFR, nr. 99/124.

¹¹³ Bakar, Ermeni, s. 199. 6 Nisan 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nin Bitlis Vilayeti'ne gönderdiği şifrede, Muş'taki Ermeni çocukların iâşe ve sevk masraflarının Muhacirîn Tahsisatı'ndan karşılanacağı bildiriliyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 98/59.

¹¹⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 102/26.

¹¹⁵ Dâhiliye Nezareti'nden Mamuratü'l-aziz Vilayeti'ne gönderilen 19 Mart 1919 tarihli şifrede, Rum ve Ermenilerden geri dönenlerin sayısı soruluyordu. Şöyle ki ilk başta vilayetten bu bilgi istenmiş, vilayetçe verilen cevapta belirtilen sayı yetersiz bulunmuş ve yeniden araştırılması için şifre çekilmiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 97/190.

kuruşa karşılık bütçenin olanakları kadar gönderileceği belirtilmiştir¹¹⁶. Bundan başka 18 Ocak'ta Edirne'ye¹¹⁷ ve 16 Mart 1919'da Ankara Vilayeti'ne¹¹⁸ şifreler gönderilerek vilayet dâhilinde bulunan Rum ve Ermenilerin sayısı, şimdiiye kadar onlara yapılan yardımlar ve uygulamalara yönelik bilgi istenmiştir.

Kış dolayısıyla sevkler ertelenirken, oldukları yerlerde kalan muhtaç muhacirlerin bahara kadar iâşelerinin sağlanması devletin sorumluluğundaydı. Dolayısıyla Sadaret 10 Aralık 1918 tarihli yazısı ile Dâhiliye ve Harbiye nezaretlerinden bu hususta gerekenin yapılmasını istedi. Muhtaç muhacirlerin, sevkleri yapılacak zamana kadar belirli yerlerde toplanarak bakımları gerekiyordu. Dâhiliye, 18 Aralık'ta verdiği cevapta bunun için yeterli paranın olmadığını bildirince, Sadaret, Maliye Nezareti'nden bu işler için 50 milyon kuruş tahsis etmesini bildirdi. Ancak bu para temin edilmemiş olacak ki, Dâhiliye Nezareti 12 Ocak 1919'da Sadaret'e yine müracaatta bulundu. Arap, Rum ve Ermeni muhacirlerin masrafları için daha önce Meclis-i Vükelâca tahsis edilen 120 milyon kuruşun 96.610.000 kuruşun harcandığını, geriye kalan miktarın ise sevk yapılana kadar yetmeyeceği, yirmi beş günlük para kaldığı dolayısıyla gerekenin yapılmasını istedi. Şartlar icabı Osmanlı hükümetinin para hususunda çok zorluk çektiği ancak İtilaf baskısı altında bütün mesaisini bu anlamda kullandığı, yeterli olmasa da oldukça harcama yaptığı anlaşılmaktadır¹¹⁹. Nitekim İstanbul'daki İngiliz Fevkâlade Komiserliği, Osmanlı hükümetine verdiği notada; "*Harp esnasında birçok Ermeni ve Rum tehcir edilmiş, bunların yerlerine iâdesini Osmanlı hükümeti üzerine almıştır. Ziraat Bankası'nın devletten 5 milyon lira alacağı varmış, şimdi de 2 milyon sermayesi mevcutmuş, hükümet bankaya olan borcunu versin, bankayı da tasfiye etsin, bu 7 milyon lira ile tehcir ettiği kişileri yerlerine yerleştirsin.*" denilmektedir¹²⁰.

Osmanlı hükümetleri, Müslüman mültecileri de ihmal ederek mesaisinin çoğunu Ermeni ve Rum muhacirlere ayırmıştır. Vilayât-ı Şarkiye mültecileri için

¹¹⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 102/27.

¹¹⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/149.

¹¹⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 97/158. 16 Mart 1919 tarihinde Edirne Vilayeti'ne de şifre çekilmiştir. Bunun için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 97/157.

¹¹⁹ Atnur, *Mesele*, s. 122-123; Bakar, *Ermeni*, s. 198-199.

¹²⁰ Atnur, *Mesele*, s. 121-122.

harcama kararı alınan paralar genelde kâğıt üstünde kalırken, Gayrimüslim muhacirler için 1.150.000 liradan fazla para harcanıp yüzlerce memur istihdam edilmiştir¹²¹. Bunlara rağmen Ermeni basını yapılanları yetersiz görüyor. Hatta suçlamalarda bulunuyordu. Mesela Çağadomard Gazetesi 15 Ocak 1919 tarihli sayısında “*Bu bir Cinayettir, Uyanınız*” başlığını kullanmıştır. Haberin içeriği ise şöyleydi: “*Bugün Türkiye'nin her tarafında muhacirlerimizden ber-hayat olanlar imdad ve muavenete muhtaçtırlar. Alel-umum İstanbul'dan ümid intizar ediliyor. İstanbul bir iş yapmadığı gibi yapmak arzu edenlere de mani oluyor.*” Acaba Ermenilerle ilgilenen, dönüşlerini yakından takip eden ve gördüğü bir eksikliği hükümete bildiren İtilaf Devletleri'nin işgali altında olan bir ülkede yapılan yardımları engellemek ne kadar mümkündür? Ayrıca daha sonra belirtileceği üzere Osmanlı hükümetleri Ermenilerin dönüşlerini tek başına sağlamakta zorluk çektiği için dış yardımlara da engel olmamıştır.

Zaten Ermeniler, muhacir Ermenilerin dönüşlerini sağlayabilmek için ülkenin her yerinde rahat bir şekilde yardım propagandası yapabiliyordu. Osmanlı yetkilileri sadece gizli olarak yapılmasından rahatsızlık duyuyordu. Aydın Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 8 Şubat 1920 tarihli şifrede, 29 Ocak'ta çarşı ve sokaklarda bazı Ermenilerin göğüslerine birer varaka iğneleyerek izinsiz yardım topladıkları belirtiliyordu¹²². 21 Aralık 1919 tarihli Korkiyank(?) isimli bir başka Ermeni gazetesinde “*Aharonyan Efendi'nin Nutku*” başlıklı makalede, felaket büyük olup, felaketten musab olanlara yardımda bulunulması için zenginlere büyük bir görev düştüğünden bahsediliyordu¹²³.

Ermeni dönüşlerin sağlanmasına katkıda bulunmak, yardım etmek, karşılaşılan zorlukları gidermek, Ermeni yetimleri toplamak gibi görevlerle Anadolu'ya gelen Ermeni din görevlilerine Osmanlı yetkilileri yardım etmiştir. İzmir Ermeni Murahhasası Piskopos İnciyan Efendi Patrikhanece Konya'ya gönderilmiştir. Bu kişiye gerekli yardımın yapılmasını 9 Aralık 1918 tarihli şifreyle Dâhiliye Nezareti Konya Vilayeti'nden istemiştir¹²⁴. Aynı kolaylığı Kayseri'ye gidecek olan Kayseri

¹²¹ Atnur, *Mesele*, s. 128-129.

¹²² BOA, DH.EUM.AYŞ, nr. 31/99.

¹²³ BOA, DH.EUM.2.şb., nr. 72/61 Lef 5.

¹²⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/81.

Ermeni Katolik Başpiskoposu Andon Yayahan Efendi'ye de gösterilmesi istenmiştir¹²⁵. Ankara, Keskin, Boğazlıyan ve Yozgat'a dönen Ermenilere yardımcı olması için Patrikhane tarafından görevlendirilen Mıgırdıç Mardiros Halasyan'a¹²⁶, Karahisar Mutasarrıflığı'na gönderilen yazıda da oraya dönen Ermenilere yardımcı olmak için Patrikhane'nin Sahak Serkisyan Efendi'yi memur tayin ettiği ve kendisine yardımcı olunması talep edilmiştir¹²⁷.

2.2.2. Yevmiye Verilmesi

Osmanlı idaresi sevkiyata tâbi tutulmuş olup, memleketlerine dönecek olan Ermenilerin yol masrafları ve zaruri ihtiyaçlarını sağlamaları için onlara yevmiye vermiştir¹²⁸. 25 Aralık 1918 tarihli Adana Vilayeti'ne çekilen şifrede, eski yerlerine dönen Ermeni ve Rumlara, döndükleri tarihten itibaren 20 günü geçmemek üzere büyüklere 20 kuruş, küçüklere 60 para yevmiye verilmesi hususunda bilgilendiriliyordu¹²⁹. Fakat şartlara göre bu süre uzatılmış ve 25 güne çıktığını görmekteyiz¹³⁰. Hatta yetmemiş olacak ki 30 güne çıkarılmasını Kastamonu Vilayeti 16 Nisan 1919 tarihli şifreye Dâhiliye Nezareti'nden istiyordu¹³¹.

Vilayet ve mutasarrıflıklar, merkezden sevk masrafları için tahsisat istediği gibi yevmiyelerin ödenebilmesi için de istemiştir. 7 Kasım'da Kütahya Mutasarrıflığı sevk masraflarının yanında yevmiyeler için 5.000 lira¹³², 9 Kasım'da Konya Vilayeti sevk masrafları için 2.000.000 kuruştan başka yevmiyeler için de aynı miktarda olmak üzere toplam 4.000.000 kuruş¹³³, 27 Kasım 1918 tarihinde Sivas Vilayeti 2.000.000 kuruş¹³⁴ merkezden talep etmiştir.

¹²⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 105/104.

¹²⁶ BOA, DH.KMS, nr. 53-1/74.

¹²⁷ BOA, DH.KMS, nr. 50-2/43; Bakar, *Ermeni*, s. 193.

¹²⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/137; BOA, DH.ŞFR, nr. 611/123.

¹²⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/239; Bakar, *Ermeni*, s.184. Benzer bir telgraf Van Vilayeti'ne 21 Aralık 1918 tarihinde çekilmiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 94/186. Ankara'dan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 9 Şubat 1919 tarihli şifreye göre Ermeni muhacirler yevmiye verilen sürenin uzatılmasını istiyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 614/70.

¹³⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/141. Merkez tarafından bu istek muhtemelen ödenek yetersizliğinden ilk başta olumsuz karşılanması üzerine Ermeniler en azından yarım yevmiye verilmesini istemişlerdir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 621/42.

¹³¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 626/36.

¹³² BOA, DH.ŞFR, nr. 601/64; BOA, DH.ŞFR, nr. 601/81.

¹³³ BOA, DH.ŞFR, nr. 601/138.

¹³⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 603/132.

Dâhiliye Nezareti, Mamuratü'l-aziz Vilayeti'ne 3 Mayıs 1919 tarihinde Ermenilerin sevk masrafları ve ihtiyaçların karşılanması ve yevmiyelerin dağıtılması amacıyla 200.000 kuruş göndermiştir¹³⁵. Urfa Mutasarrıflığı'ndan çekilen 7 Kasım 1918 tarihli şifrede, Ekim ayı boyunca yevmilerin dağıtıldığı, ellerinde 6.500 lira olduğundan Kasım ayı yevmiyelerinin de dağıtılacağından, şimdilik tahsisat talebinde bulunulmayacağı yer alıyordu¹³⁶. Fakat her yerde yevmiyeleri ödemek pek mümkün olmuyordu. Konya'dan çekilen 24 Kasım 1918 tarihli şifrede şu bilgiler veriliyordu¹³⁷: “ Konya'da bulunan Ermenilere yevmiye verilmektedir. Yalnız Konya'daki Ermenilerin sayısı 30.000'e yaklaşmaktadır. Bunlardan birçoğuna uzun zamandır yevmiye ödenmemektedir. Bu nedenle ödenecek miktar yüksek bir seviyeye ulaşmaktadır. Bunların hepsini ödemek çok zor gözüktüğünden şimdilik seyyanen ikişer aylık yevmiye verilirse ihtiyaçlarının karşılanması için yeterli olacaktır.” Bunun üzerine Ermenilere ikişer aylık yevmiye verilmesi gerektiği Dâhiliye Nezareti'nden Konya Vilayeti'ne şifreyle bildirilmişti¹³⁸.

6 Ocak 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nin Ankara Vilayeti'ne gönderdiği telgrafta, geri dönen Ermenilerden muhtaç olanlara diğer mülteciler gibi büyüklere 3 kuruş, küçüklere 60 para yevmiye verilmesi isteniyordu¹³⁹. Konya Vilayeti'ne gönderilen 29 Mart 1919 tarihli şifrede ise, Konya merkezden sevk edilen Ermeni muhacirlerin her birine 2.5 lira para yardımında bulunulması gerektiği belirtiliyordu¹⁴⁰.

Merkezin Ermenilerin dönüşünü yakından takip ettiğini belirtmiştik. Bunu yevmiyelerin ödenmesinde de görmekteyiz. Yevmiyelerin ödenmesi durumu vilayet ve mutasarrıflıklara sorulmuştur. 7 Kasım 1918 tarihinde hem Diyarbakır'dan hem

¹³⁵ BOA, DH.İ.UM, nr. E-54/35.

¹³⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 601/84.

¹³⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 603/72.

¹³⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 93/310. Konya Vilayeti 9 Kasım 1918 tarihinde de Dâhiliye Nezareti'ne şifre çekerek memleketlerine dönme izni verilen Ermenilerden hepsinin mi yoksa sadece muhtaç olanlarının mı ihtiyaçlarının giderileceğinin bildirilmesini istemiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 601/137.

¹³⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/52.

¹⁴⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 97/317.

de Kala'î Sultaniye'den gelen şifrelerde yevmiye alan Ermeni ve Rum olmadığı ifade ediliyordu¹⁴¹.

2 Aralık 1918 tarihinde Kayseri Mutasarrıflığı, Dâhiliye Nezareti'ne şifre çekerek memleketlerine dönmek isteyen ama gideceği yerde evi olmadığı için gidemeyenlere ve pek sefil bir halde olan muhacirlere Seferberlik Tahsisatı'ndan yevmiye verilip verilemeyeceğini sormuştur¹⁴². 14 Aralık'ta Dâhiliye Nezareti'nden verilen cevapta verilebileceği belirtilmiştir¹⁴³. Ayrıca durumları iyi olduğundan dolayı şimdiye kadar yevmiye verilmediğinden şikâyet eden muhacir Ermeniler de kendilerine yevmiye verilmesini istemiştir¹⁴⁴.

Bazen tahsisat yetersizliğinden dolayı muhacirlere para yerine karşılığında zahire verilmiştir¹⁴⁵. Mamuratü'l- aziz'de Muhacirin Tahsisatı'ndan muhacir Ermenilerin her birine yevmiye olarak 400 gram ekmek dağıtılmıştır¹⁴⁶.

2.3. SOSYAL UYGULAMALAR

2.3.1. Yiyecek, Giyecek Temini ve Barınmalarının Sağlanması

Osmanlı hükümeti, Ermenilerin dönüş işlemlerinin rahat olabilmesi için özellikle muhtaç olanların yiyecek, giyecek temin etmeye çalışmış ve barınma ihtiyaçlarının giderilmesi için yoğun bir çaba göstermiştir. Kış şartlarında sevkiyat güç olduğu için bütün şehir ve kasabalarda bulunan muhacirlerin sevkiyatı daha sonraya bırakmıştır. Geri dönen Ermeniler iâşelerini sağlayamadıkları için zor durumda kalmışlar ve iâşelerinin giderilmesini yetkililerden istemiştir. Böyle bir sorunla karşılaşan Ankara Vilayeti Dâhiliye Nezareti'ne 26 Ekim 1918 tarihli şifreyle durumunu bildirmiştir¹⁴⁷.

9 Aralık 1918 tarihli Meclis-i Vükelâ kararında sevk ettirilip tekrar eski yerlerine dönmelerine müsaade edilen aciz ve fakir Ermenilerden kış mevsimi

¹⁴¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 601/86; BOA, DH.ŞFR, nr. 601/89.

¹⁴² BOA, DH.ŞFR, nr. 604/51.

¹⁴³ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/124.

¹⁴⁴ BOA, DH.ŞFR, nr.603/77. Ermeni ve Rumların memleketlerine dönüşünü sağlamakla görevli memurların yevmiye talebini merkez kabul etmemiştir. Çünkü merkez tarafından asli görevleri olarak görülmüştür. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 95/42.

¹⁴⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/52; BOA, DH.ŞFR, nr. 646/27.

¹⁴⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 627/92.

¹⁴⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 600/3.

dolayısıyla hükümetçe tespit edilecek bir yerde uygun mevsim ve zamana kadar barındırılıp, iâşelerinin karşılanması kararlaştırılmaktaydı¹⁴⁸. Mardin Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 11 Aralık 1918 tarihli şifrede, memleketlerine dönen Ermenilerden kara yoluyla gidecek olanların kış mevsimi nedeniyle sevklerinin bahara kaldığı, bu nedenle burada kalacak Ermenilere iâşe yardımında bulunacağı ama bunun gerçekleşmesi için Diyarbakır Vilayeti'nden gönderilen 1.500 liradan az kaldığı için tahsisat talebinde bulunuluyordu¹⁴⁹. Aynı şekilde Bitlis'teki Ermenilerin dönüşü Mart'ın 15'ine ertelenmişti¹⁵⁰.

Nakliye vasıta noksanlığı geri dönüşleri etkilemiş ve böyle bir durumda sevkler sonraya bırakılmıştı. Erzurum ve Bitlis'e gidecek olan Ermeniler nakliye vasıtaları sağlanıncaya kadar Diyarbakır'da kalmıştı. 150 kişilik bu kafilenin iâşe ihtiyacı vilayetçe karşılanmıştı¹⁵¹.

İâşe Muhacirin Müdüriyeti, muhacir Ermenilerin iâşelerini yolda ekmek ve zeytin dağıtmak suretiyle karşılıyordu¹⁵². Bitlis'e gidecek olan 550 kişilik Ermeni kafilesi, Silvan'a kadar gelmiş ve Diyarbakır vilayetince 10 günlük iâşeleri sağlanmıştı¹⁵³. Urfa'dan Malatya yoluyla Mamurattı'l-aziz'e gelen 40-50 kişilik kafilenin akşam yemeği belediyece verilmişti¹⁵⁴. Fakat sevk dönüşlerinde sıkıntılar da yaşanmıyor değildi. Bitlis'e gitmek üzere yola çıkan Ermenilerin (yaklaşık 800 kişi) iâşeleri sağlamadığından yollarda perişan bir halde oldukları ve sefalet çektikleri anlaşılmıştır. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Ermenilerin neden dolayı bu hale düştüklerinin araştırılmasını, hızlı ve ayrıntılı bir şekilde bilgilendirilmesini Van Vilayeti'nden istiyordu¹⁵⁵. Van'dan 7 Aralık 1918 tarihinde verilen cevapta, Bitlis'ten dönmekte olan Ermenilerin çoğunluğunun kadın ve çocuklardan meydana

¹⁴⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/53; BOA, DH.ŞFR, nr. 603/28; Bakar, *Ermeni*, s.180.

¹⁴⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 605/80. Mamurattı'l- aziz Vilayeti'nden dönen Ermenilerin sevk masrafları ve diğer ihtiyaçları yerel yetkililer tarafından tedarik edilmiş ve bunların bir kısmı sonbaharda memleketlerine varmıştı. Geriye kalan Ermenilerin dönüşü ise mevsim kış olduğundan ertelenmiş ve ilkbahara bırakılmıştı. Bu kişilerin de iâşeleri sağlanmıştı. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 611/102.

¹⁵⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 611/118.

¹⁵¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 611/111.

¹⁵² Bakar, *Ermeni*, s.186.

¹⁵³ BOA, DH.ŞFR, nr. 601/13.

¹⁵⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 607/22.

¹⁵⁵ BCA, TİGM, nr. 272.0.0.13/79. 1.6; BOA, DH.ŞFR, nr. 92/220.

geldikleri, perişan bir halde oldukları ve mevsimin kış olması sebebiyle iâşelerinin sağlanmasında zorluk yaşanmasına rağmen gereğinin yapılacağı belirtiliyordu¹⁵⁶.

Yalnız bu zamanda sıkıntı çeken sadece Ermeniler değildi. Doğu Anadolu'da Rus işgalinin sona ermesiyle birlikte geri dönen Müslüman mülteciler de benzer sıkıntıları çekiyordu. Hatta 22 Mart 1918 tarihinde Erzurum'un Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği bir telgrafa göre bazı yerlerde kadın ve çocukların hayvan pisliği içerisinden arpa taneleri toplayarak karınlarını doyurmaya çalışıyorlardı. Bu savaş yıllarında aç kalan insanların sıklıkla başvurdukları bir beslenme yöntemidir. I. Dünya Savaşı ve Milli Mücadele yıllarında askeri ve ticari taşımacılıkla tarım sektörünün yani yurt savunmasıyla ülke ekonomisinin belkemiğini oluşturan at, katır, öküz ve manda gibi hayvanların açlık yüzünden telef olmalarına fırsat vermemek için son derece kısıtlı olan mevcut yiyecek maddeleri önceden hayvanlara yediriliyordu. Aç kalan insanlar ise hayvanların dışkısı içerisinde bulunan ve tam olarak sindirilemeden atılan arpa tanelerini yiyerek hayatta kalmaya çalışıyorlardı¹⁵⁷. Vilayat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-ı Milliye Cemiyeti Başkanı Ahmet Nedim Bey'in Erzurum şubesine gönderdiği 21 Haziran 1919 tarihli telgrafta, bu bölgedeki halkın yüzde 30'unun 1919 yılı içerisinde açlık nedeniyle hayatını kaybettiğini ifade etmişti. Rus işgalinden kurtaralı yaklaşık iki yıl geçmesine rağmen insanlar sefalet ve açlığın daha da şiddetlisiyle karşılaşarak evlerine, köyelerine döndüklerine pişman olmuş ve çaresizlik içerisinde sığınacak başka bir yer bulabilmek ümidiyle yurtlarını ikinci kez terk ederek göç etmişti¹⁵⁸.

Dâhiliye Nezareti tarafından Konya Vilayeti'ne gönderilen 15 Ocak 1919 tarihli şifrede, orada bulunan aciz Ermenilere ekmek veya hububat verilmesini yerel yetkililere bildiriliyordu¹⁵⁹. Bundan başka Nezaret, Tekfurdağı Mutasarrıflığı'ndan orada bulunan 600 Ermeni muhacirinin iâşesinin sağlanması için gerekenin yapılmasını¹⁶⁰, 22 Haziran 1919'da Trabzon Vilayeti'nden Ermenilerin iskân ve

¹⁵⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 605/16. Benzer bir şifre için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 599/64.

¹⁵⁷ Hatta II. Ordu komutanı Vehip Paşa iâşe sıkıntısıyla ilgili şu sözlü söylemiştir: "*Yöre halkı düşman işgali ve zulmünden kurtarılmış ancak açlıktan ölmeye mahkûm edilmişti.*" Bkz. Tuncay Öğün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara 2004, s. 91.

¹⁵⁸ Öğün, *Trajedi*, s. 176.

¹⁵⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/130. Buna benzer bir telgraf yine Konya Vilayeti'ne 29 Mart 1919 tarihinde çekilmiştir. Bunun için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 97/317.

¹⁶⁰ BOA, DH.KMS, nr. 52-1/12.

iâşelerinin sağlanmasında yardımcı olunmasını¹⁶¹ ve 26 Ağustos 1919'da Canik Mutasarrıflığı'ndan Ermeni ailelerinden ihtiyacı olanlara zahire verilmesini istiyordu¹⁶².

Osmanlı yetkililerinin, dönüşleri dikkatli bir şekilde yakından takip ettiği belirtilmişti. Hatta vilayet ve mutasarrıflıklardan bilgilendirilmeleri istenilmişti. 8 Kasım 1918 tarihli Mamuratü'l- aziz Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifre, memleketlerine dönecek Ermenilerden ihtiyacı olanlara iâşe ambarlarından verilecek zahirenin masrafları Seferberlik Tahsisatı'ndan karşılanacaksa gereğinin belirtilmesi hakkındaydı¹⁶³. 9 Kasım 1918 tarihinde Kütahya Mutasarrıflığı'ndan Dâhiliye Nezareti'ne verilen bilgiye göre Harbiye Tahsisatı'ndan iâşeleri sağlanan Arap, Rum ve Ermeni ailelerin sayısı 1.847 idi¹⁶⁴. Adana Vilayeti'nin Nezaret'e çektiği 11 Kasım 1918 tarihli şifrede dönen Ermenilerin iâşeleri Konya'ya kadar vilayetçe sağlandığı, buradan da gidecekleri yere kadar Konya Vilayetince sağlanması isteniyor ve bu doğrultuda Konya Vilayeti'ne emir verilmesini ifade ediyordu¹⁶⁵. Eskişehir Mutasarrıflığı ise buraya gelen Ermeni muhacirlerin müşkülata uğratıldığına dair haberlerin gerçek olmadığını 27 Kasım 1918 tarihinde Nezaret'e şifre çekerek belirtmiştir¹⁶⁶. Bitlis'te kimsesiz Ermeni ve Müslüman çocukların iâşeleri yeterince sağlanamıyordu. Harbiye Nezareti'nden gönderilen parayla ancak darı alınıyordu. Özellikle giyecekleri olmadığında soğuktan günde 2- 3 kişi ölüyordu. Dolayısıyla hava şartlarından dolayı sevkleri de uygun değildi. Bu nedenle yaşamlarını sürdürebilmesi, ilkbahara kadar yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının karşılanması için Bitlis Vilayeti, Nezaret'ten 6 Şubat 1919 tarihli şifreyle para talep ediyordu¹⁶⁷.

¹⁶¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 100/163.

¹⁶² BOA, DH.ŞFR, nr. 102/270.

¹⁶³ BOA, DH.ŞFR, nr. 601/96.

¹⁶⁴ BOA, DH.EUM.2.şb, nr. 65/31. Dâhiliye Nezareti, 5 Kasım 1918 tarihli şifreyle Ankara Vilayeti'ne Ermenilerin eski yerlerine dönmelerinin sağlanmasını ve dönecek olanların sayısını soruyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 93/59. Başka örnekler için 14 Kasım 1918 tarihinde Nezaret'ten İzmit Mutasarrıflığı'na, yine aynı tarihte Erzurum Vilayeti'ne, Kasım ayı içerisinde Eskişehir Mutasarrıflığı'na, 8 Aralık 1918 tarihinde bütün vilayet ve mutasarrıflıklara çekilen şifrelere bakılabilir. Bunlar için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 93/153; BOA, DH.ŞFR, nr. 93/167; BOA, DH.ŞFR, nr. 93/168; BOA, DH.ŞFR, nr. 94/78.

¹⁶⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 602/21.

¹⁶⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 603/123.

¹⁶⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 614/19.

Muhacirîn Müdüriyeti, savaş sırasında evleri zarar görenlerin evlerini onarmakta, evi olmayanlara yeni binalar yapmakta, İstanbul'a geçici olarak gelenlere de sevk tarihlerine kadar misafirhaneler tahsis etmekteydi¹⁶⁸. Yalnız muhacirlerin, Anadolu'ya gönderilmeden önce İstanbul'da geçici bir süre barındırılması önemli bir sıkıntı meydana getirmiştir. Çünkü çok sayıdaki muhacirîn ihtiyaçlarının karşılanması Muhacirîn Müdüriyeti'nin olanaklarını zorlamaktaydı. Muhacirîn Müdüriyeti, Büyükdere'de boş olduğunu haber aldıklarını bazı binaları inceleyerek eğer bunlar yerleşmeye uygunsa kiralamayı, böylece Haydarpaşa Cami ve çadırlarda bulunan Ermeni muhacirlerin buralara yerleştirilmesini düşünüyordu. Ayrıca Haydarpaşa'da barakalarda iskân edilmekte olan Ermeni muhacirlerine dağıtılmak üzere ellişer kaput ve battaniye gönderilmişti. Harbiye Nezareti de, hem Müslüman hem de Gayrimüslim muhacirlere dağıtılmak üzere Makriköy Askerî ambarından 3.000 çocuk elbisesi, 2.000 kaput, 2.500 çift kundura ve 1.000 kadar şile ve yorgan Muhacirîn Müdüriyeti'ne teslim etmiştir¹⁶⁹. Muhacirîn Müdüriyeti bu sıralarda İstanbul'daki icraatlarıyla ilgili olarak şu bilgileri veriyordu¹⁷⁰: *"İstanbul'a gelen muhacirler için iki otel ve bir misafirhane kiralanmış ve 30 çadır dikilmiştir. Almanlardan elektrik malzemeleri alınmış ve 1.000 kişiden fazla yemek hazırlanabilecek derecede tesisatı olan 4 baraka satın alınarak muhacirlere tahsis edilmiştir. Muhacirler sürekli doktor kontrolünden geçirilerek, kendilerine ekmek ve sıcak çorba verilmektedir. Bu işlemler imkânlar ölçüsünde taşrada da bu şekilde tatbik edilmektedir."*

Mamuratü'l- aziz Vilayeti buraya gelen muhacir Ermenilerin yiyecek ve giyecek ihtiyaçlarının sağlanması için gerekli olan tahsisatın gönderilmesini 20 Temmuz 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne telgraf çekerek belirtmiştir¹⁷¹. Vilayetin merkezi ve çevresine kadar gelmiş olan Ermenilerin ikametlerinin sağlanamaması ve şikâyetlerin olması üzerine Dâhiliye Nezareti, Hüdavendigâr Vilayeti'ni 14 Kasım 1918 tarihli şifreyle uyararak, Ermenilere evler tahsis edilmesini önemle bildiriyordu¹⁷². Ermeniler kiliseler ve Hıristiyan evlerinde de

¹⁶⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 659/63; Atmur, "İade", s.427.

¹⁶⁹ Bakar, *Ermeni*, s. 195.

¹⁷⁰ Bakar, *Ermeni*, s. 180.

¹⁷¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 638/47.

¹⁷² BOA, DH.ŞFR, nr. 93/159.

kalıyordu¹⁷³. Nitekim 300'den fazla Yalova muhaciri Patrikhane tarafından Kumkapı Kilisesi'nde barındırılıyordu¹⁷⁴.

Belirtildiği üzere Osmanlı hükümeti sevk sırasında Ermenilerin yiyecek, giyecek ve barınma ihtiyaçlarını karşılamaya çalıştığı gibi, memleketlerine dönen muhacir Ermenilere iskân sırasında da uygulamaları olmuştur. Meselâ Dâhiliye Nezareti'nden Ankara Vilayeti'ne çekilen 6 Ocak 1919 tarihli şifrede, geri gönen Ermenilerden en muhtaç olanlara iâşe fiyatı üzerinden hububat dağıtılmak üzere en fazla 20 gün kadar yardım edilmesi ve çıkacak masrafların Seferberlik Tahsisatı'ndan karşılanması gerektiği belirtiliyordu¹⁷⁵. Başka bir örnek olarak Hüdavendigâr Vilayeti'ne gönderilen 2 Şubat 1919 tarihli şifre verilebilir. Buna göre, Orhangazi kazasına bağlı köylerine geri dönen Ermenilerin perişan bir halde bulunduğu, Gemlik'teki Mülkiye Müfettişliği tarafından merkeze bildirilmiş, bunun üzerine Ermenilerin bir an evvel iskân ve iâşelerinin sağlanması istenmişti¹⁷⁶. Dâhiliye Nezareti, Aydın Vilayeti'ne 1 Ocak 1919 tarihinde şifre çekerek muhacirler vardıkları zaman hayvan, ziraî aletler, tohumluk ve tamirat için gerekli paraların Seferberlik Tahsisatı'ndan sağlanarak, karşılanması gerektiği bildiriliyordu¹⁷⁷. Boğazlıyan Kaymakamlığı'nın bildirdiğine göre, geri dönen Ermenilerin emlakleri ve tarlası onlara geri verilmiştir. Ayrıca iâşelerinin sağlanması ve ziraî tohumluk alınması için merkez tarafından 100.000 kuruş gönderilmiş ve bunun yanında 32.000 kilo tohumluk alınmıştır. 32.000 kilo tohumluğun 16.200'ü Boğazlıyan'a bağlı 17 Ermeni köyünde dağıtılmıştır¹⁷⁸. Bunun yanı sıra Yozgat hayırseverleri yardım

¹⁷³ BOA, DH.ŞFR, nr. 658/80.

¹⁷⁴ Bakar, *Ermeni*, s. 177.

¹⁷⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/52. Aynı yere gönderilen benzer bir telgraf için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 96/279.

¹⁷⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 96/29.

¹⁷⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/141.

¹⁷⁸ BOA, DH.UMVM, nr. 159/65, Lef 2, 3 ve 5. Yozgat'a geri dönen Ermenilerin sefil ve perişan bir halde bulunmaları üzerine Dâhiliye Nezareti Ankara Vilayeti'ne 31 Temmuz 1919 tarihinde çektiği telgrafla sorular sormuş ve cevaplandırılmasını istemiştir. Dâhiliye Nezareti'nin cevaplanmasını istediği sorular şunlardır: "*Ermeni evlerinin tahrip edildiği bildiriliyor. Bunlar kaç haneden ibarettir. Bugün açıkta mıdırlar? Bu gibilere Amerikalılar tarafından yardım yapıldığı halde neden müstefid olamamışlardır?*" şeklinde idi. Buna karşılık 26 Ağustos 1919 tarihinde vilayetçe şu cevaplar verilmiştir: "*Yozgat'a dönen Ermeni nüfusu 150 kadar olup bunların bazısına iâşe bedeli mukabilinde zahire verilmektedir. Bazıları ise zanaatla uğraşarak geçimlerini sürdürmektedir. Evleri olmayanlara ise birkaç hane halkı bir araya getirilerek yerleştirilmiştir. Amerikalılar ise, Yozgat Ermenilerine karşı nakdi yardımda bulunmuş olmayıp ancak şubat ayında tesis edilmiş 800- 1.000 kapasiteli yetimhaneye 5.500 lira yardımda bulunmuştur.*" Bkz. BOA, DH.KMS, nr. 50-2/46, Lef 1-3; Taha

yapmak için kampanya düzenlemiş ve para toplamıştır. Daha önce benzer bir kampanyayı Müslümanlar zor durumda bulunan Osmanlı askerleri için düzenlemişler, fakat bu kampanyaya Ermeniler tarafından hiçbir şekilde para yardımında bulunulmamış ve bu davranış Müslümanlar tarafından üzüntü ile karşılanmıştır. Ermenilerin Müslümanlardan esirgedikleri yardımlaşma tavrını, Ermenilerin sıkıntılı anlarında Müslümanların sergiledikleri görülmektedir¹⁷⁹.

Ayrıca ordunun elinde bulunan ziraî malzemelerin muhacirlere destek olmak amacıyla verileceği açıklanmaktaydı¹⁸⁰. Hatta geri dönen Ermenilerin iâşe ihtiyaçlarını gidermeleri için onlara iş de bulunmuştu¹⁸¹. Yalnız hayatlarından memnun olduğu için geri dönmeyen Ermeniler de vardı. Malatya'da devlete ait Dâr-ül-eytâm'da çorapçılık, halıcılık mesleklerinde öğretmen göreviyle 5-10 Ermeni kadını çalışıyordu. Bunlar kendi rızalarıyla burada kalmışlar ve aylık 300-1.000 kuruş arası maaş alıyorlardı. Özel iki dokuma fabrikasında da Ermeniler çalışıyor ve 5 liraya kadar yevmiye alıyorlardı¹⁸².

Osmanlı Devleti'nde yardıma muhtaç olanların ihtiyaçlarını gidermek amacıyla Amerikalıların faaliyet gösterdiklerini görmekteyiz. Amerikalılar mütarekenin imzalanmasından sonra Türkiye'de hâkim olan yoksulluğa elinden geldiğince çare bulmak, diğer taraftan da genel ihtiyaçları temin etmek için çok büyük gayret harcamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin hemen bütün vilayetlerinde Amerikan yardım heyetinin kurmuş olduğu şubelerden, yerel halk pek çok ihtiyacını gideriyordu. Heyet çalışmalarının en büyük kısmını köylülere ayırmıştı. Onlara tarım aletleri sağlamakta, tarım işlerinde kullanılmak üzere inek, öküz, katır, merkep, beygir gibi hayvanlar dağıtmakta idi. Bazen de hiç sermayesi olmayanlara da uygun miktarda borç para vererek çalışmalarına destek oluyordu. Amerikan yardım heyetleri bu insani yardımları, herkese ücretsiz olarak tatbik ettiğini söylüyordu. Ancak bu

Niyazi Karaca, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk- Ermeni İlişkileri*, Ankara 2005, s. 227.

¹⁷⁹ Karaca, *Yozgat*, s. 228.

¹⁸⁰ Bakar, *Ermeni*, s. 179. Buna benzer örnekleri çoğaltmak mümkündür. Urfa Kaymakamlığı'nın isteği üzerine geri dönenlere dağıtılmak üzere iâşe ambarlarından 2.000 kilo tohumluk zahire verilmiştir. Yalova'ya dönen 317 nüfus Ermeni'ye tohumluk olarak 1.580 kilo buğday ve 1.530 kilo arpa ile yemeklik olarak iâşe fiyatı üzerinden 1.104 kilo buğday dağıtılmıştır. Bkz. *Sevk ve İskân*, s. 469.

¹⁸¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 606/94.

¹⁸² BOA, DH.ŞFR, nr. 611/102.

heyetlerin aynı zamanda gittikleri bölgelerdeki Türk ve Ermenilerin sayısını da araştırdıkları anlaşılmaktadır. Osmanlı hükümeti, o sıradaki nüfus oranının Türkler aleyhine olmasından doğabilecek sıkıntıların farkında idi. Amerikan Büyükelçisi Baştercümanı Gabriel Coute'nun 28 Mart 1919 tarihinde verdiği beyanata göre, Amerika'dan Türkiye'ye gelen heyetlerin resmi bir sıfatları yoktu. Bu heyetler ırk, din ve mezhep ayırmaksızın muhtaç halka yardım etmek için çalışıyorlardı. Gerek Kafkasya, gerekse Anadolu'ya gönderilen zahire ve diğer ihtiyaç maddelerinin önemli bir kısmı Amerikan halkı tarafından yapılan bağışlarla karşılanıyordu¹⁸³.

Mütarekeden sonra yardım heyetleri yola çıkınca Amerikan yardımlarından ilk olarak bir gemi, daha sonra ise iki gemi dolusu malzeme Türkiye'ye sevk edildi. Bunlar ticari malzeme olmadığından gümrük vergisi ödemek istemiyorlardı. İngilizler nezdinde teşebbüste bulunmuş olunmalı ki, İngiliz Yüksek Komiserliği devreye girdi. Komiserlik, Hariciye Nezareti'ne bir yazı göndererek, Amerika'dan Ermenilere yardım amacıyla Osmanlı limanlarına getirilecek malzemelerden vergi alınmamasını istedi. Hariciye, durumu Şubat 1919'da Sadaret'e ileterek, savaş zamanında zaruri gıda ile ilgili eşyalardan vergi alınmaması hususunda bazı kararların alınmış olduğunu ve şimdi bunlara da aynı işlemin uygulanmasını ve bunun için Maliye Nezareti'nin gümrüklere emir vermesini talep etti. Hariciye'nin isteği 1 Nisan 1919'da yerine getirildi. Maliye Nezareti'ne yazılan yazıda, savaş zamanında olduğu gibi zaruri gıdalarla ilgili eşyalardan vergi alınmaması için gereğinin yerine getirilmesi belirtildi. Ayrıca gıda malzemelerinden vergi alınmadığı gibi zirai ve teknik eğitim dâhil çok çeşitli uygulamalar için gerekli olan malzemeler ile nakliye araçları için de yapılan düzenlemelerle vergi alınmadı. 17 Kasım 1919 tarihli alınan karar gereği yardım amacıyla ithal edilecek yiyecek, giyecek, ilaç gibi tüm temel ihtiyaç maddeleri ile bunların taşınması için gerekli olan yakıt ve benzeri şeylerin, iki ay süre ile gümrük vergisinden muaf tutulması kararlaştırıldı. Muafiyet

¹⁸³ Metin Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, Ankara 2004, s. 109, 124, 126. 1919 Mart başında, Türk- Ermeni ilişkilerini incelemek için, Anadolu'ya Dr. Moore başkanlığında bir Amerikan heyeti gönderildi. Bu heyetin esas görevi tehcir ve ölüm olaylarını yakından görüp incelemektir. Türk dostu olarak bilinen Dr. Moore'un Türkiye'ye gelmesi memnuniyet yaratmıştı. Çünkü Doğu Anadolu halkının uğradığı Ermeni mezaliminin izlerinin yakından görülmesi, heyet üyelerine Türkiye lehine görüş bildirmelerine neden olabilirdi. Bkz. Ayışığı, *Amerikan Heyetleri*, s. 108.

süresi daha sonra belirli aralıklarla uzatıldı¹⁸⁴. Gerek İstanbul hükümetleri gerekse Anadolu'daki Milli Mücadele taraftarları Amerikan heyetlerine her türlü yardım ve kolaylığı göstermiştir. Amerikan yardım heyetleri bu sıralarda kısa adı "NER" olan "Near East Relief"¹⁸⁵ bağılı olarak faaliyetlerini yürütüyorlardı.

Osmanlı belgelerinde "Amerikan İâşe Muavenet Cemiyeti"¹⁸⁶ adıyla geçen yardım heyetinin başkanı Binbaşı Davis G. Arnold'dır. Binbaşı Arnold'ın riyasetinde 6 kişiden oluşan heyet Eskişehir, Akhisar, Konya, Karahisar-ı Sahip, Uşak, İzmir, Adana, Maraş, Urfa, Diyarbakır, Şam, Kuds-i Şerif, Mısır, İskenderiye'ye gidecek ve buralarda din ve mezhep farkı gözetmeksizin muhacirlere yardımda bulunacaklardı¹⁸⁷. Bu Amerikan yardım cemiyeti, Anadolu'daki faaliyetleri için dört komisyon kurmuştu¹⁸⁸. İstanbul'daki muhacir ve mültecilere de bir miktar yiyecek yardımında bulunulması için İstanbul Muhacirîn Müdürü, 1919 Aralık'ında heyet başkanı Arnold'a başvurarak miri fiyat üzerinden bir miktar un verilmesini talep etmişti. Muhacirîn Müdüriyeti'nin yardım talebini kabul eden Arnold, haftada sadece iki defa sıcak yemek vaadinde bulunmuştu. Yiyecek yardımının 24 Aralık 1919 tarihinde başlatılması planlanmıştı. Muhacirîn Müdüriyeti'yle yapılan görüşmeler sırasında Amerikan heyeti Gayrimüslim unsurları kollayıp korumaya yine özel bir gayret gösterdikleri anlaşılmaktadır. Zira Arnold yardım vaatlerinin yiyecek dağıtımından Türk, Ermeni ve Rum muhacirlerinin eşit şekilde yararlanması halinde gerçekleştirileceğini ifade ederek yiyecek dağıtımının kendi istekleri şekilde yapıp yapılmadığını takip etmek amacıyla Muhacirîn Müdüriyetince yardım edilecek muhacirlere ait bir listenin kendilerine verilmesini istemişti. İstanbul muhacirlerine

¹⁸⁴ Atnur, *Mesele*, s. 268.

¹⁸⁵ Osmanlı hükümetinin, Sevk ve İskân Kanunu çıkarmasıyla birlikte başlattığı Ermeni sevkiyatında Ermenilerin yardıma ihtiyacı vardı. Bu amaçla 1915 sonbaharında "Syrian-Palestine Relief Fund", "Persian War Relief Fund" ve "Dodge Relief Committee"leri birleşerek "American Committee for Armenian and Syrian Relief" ve kısaca "ACASR"ı kurdular. Bu yardım komitesi, kuruluşunun daha başında 100.000 dolar yardım topladı. 1918 yılında "American Committee for Relief in the Near East" yani "ACRNE" sonraki yıl yani 1919'da "Near East Relief" ve kısaca "NER" adını aldı. Komitenin başkanı ise James L. Barton idi. Yardım teşkilatı 1915-1929 yılları arasında 116.000.000 dolar harcama yaptı. Bkz. Kemal Çiçek, *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*, Ankara 2005, s. 249; Sezer, *Sevk ve İskân*, s. 157-159. Yapılan yardımlarla ilgili olarak geniş bilgi için bkz. James L. Barton, *Story Of Near East Relief (1915-1930)*, Newyork 1930; Çiçek, *Ermeni*, s. 105-246; Sezer, *Sevk ve İskân*, s. 178-217.

¹⁸⁶ 10 Şubat 1919 tarihinde İstanbul'da bir Amerikan iâşe merkezi kuruldu. Bkz. Ayışığı, *Amerikan Heyetleri*, s. 108.

¹⁸⁷ BOA, DH.EUM.ECB, nr. 28/33.

¹⁸⁸ BOA, DH.EUM.ECB, nr. 97/74.

yardımda bulunmayı kararlaştıran Amerikan heyetinin elinde yeterli miktarda yiyecek maddesi yoktu. O nedenle, 2 Mart 1920 tarihinde Amerika'dan bir miktar un gelene kadar yapılan yardımlar çok sınırlı kaldı. Bu süre içerisinde heyet Anadolu piyasasından satın aldığı unları piyasa fiyatı üzerinden Muhacirîn Müdüriyeti'ne teslim etmekle yetindi. Amerika'dan un geldikten sonra gerçek anlamda yardıma başlanabildi. Muhacir ve mültecilerin bir aylık ihtiyaçları dikkate alınarak 3 Mart 1920 tarihinde 50 çuval mısır, 50 sandık sebze konservesi ve 20 sandık da muhtelif yiyecek maddesi Muhacirîn Müdüriyeti'ne teslim edildi¹⁸⁹.

Osmanlı yetkilileri Amerikan yardımlarına olumlu gözle bakmıştır. Çünkü bu yardımlar, hükümetin bakması gereken binlerce Ermeni yetim ve mülteciye bakarak onun üzerinden ciddi yükü kaldırması yanında, fazla olmasa da Rum ve Türklere de katkılarda bulunması, dönemin şartları içerisinde çok önemliydi. Böylece savaş şartlarının biriktirdiği sorunları giderilmesi açısından Amerikan yardımı ciddi destek sağlıyordu¹⁹⁰. Dolayısıyla Anadolu'yu gezen Amerikalıların faaliyetleri yakından izlenmiş ve gidecekleri yerlere haber verilerek Amerikalılara kolaylık, rahatlık gösterilmesi ve güvenliklerinin sağlanması istenmiştir¹⁹¹. Dâhiliye Nezareti'nin Mamuratü'l-aziz Vilayeti'ne gönderdiği 19 Mart 1919 tarihli şifrede, Amerikan yardım heyetlerinin İstanbul'dan Haydarpaşa Garı'ndan Konya'ya hareket ettiği, nereye uğrayacakları ve uğradıkları yerde ne kadar kalacaklarının bilinmediği, bu heyete vardıkları zaman onlara yardım edilmesi ve kolaylık gösterilmesi belirtiliyordu¹⁹².

Nezaret, Adana ve Tarsus'a 24 Aralık 1919 tarihinde Anadolu'daki muhtaç kişilere yardım etmek üzere gelecek olan Amerikan İâşe Muavenet Cemiyeti Başkanı Arnold'a kolaylık gösterilmesi, güvenliklerinin ve istirahatlarının sağlanması hususunda bir tavsiyename yazmıştır¹⁹³. Buna karşılık vilayet ve mutasarrıflıklar da Amerikan heyetlerinin güzergâhını merkeze bildiriyordu. Diyarbakır'dan Dâhiliye'ye

¹⁸⁹ Ögün, *Trajedî*, s. 151-152.

¹⁹⁰ Atnur, *Mesele*, s. 269.

¹⁹¹ Mardin'e gelen üç Amerikan misyonerinin yalın ayak ve giysileri yırtık bir şekilde Ermeni çocukları tarafından karşılanması ve bu durumun Amerikalıların hakkımızdaki verecekleri raporları olumsuz etkileyeceğinden, bunlara fırsat verilmemesi için gerekli tedbirlerin alınması hakkında Dâhiliye Nezareti, Diyarbakır Vilayeti'ne 7 Mayıs 1919 tarihinde şifre çekmiştir. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 99/85.

¹⁹² BOA, DH.ŞFR., nr. 97/190.

¹⁹³ BOA, DH.EUM.ECB, nr. 28/24.

çekilen 1 Mayıs 1919 tarihli şifrede, dün Mardin'e gelen 4 kişilik Amerikan yardım heyetinin bu sabah Diyarbakır'a hareket ettiği yer alıyordu¹⁹⁴. Yine Diyarbakır'dan gönderilen 14 Mayıs 1919 tarihli bir başka şifrede, 2'si kadın 6 kişilik yardım heyetinin Mardin'e hareket ettiği ifade ediliyordu¹⁹⁵. Fakat ilk başlarda Amerikalıların Anadolu'da faaliyet göstermeleri yerel yetkililerin tepkisine yol açmıştı. Bu anlamda Mamuratü'l- aziz Vilayeti'nden 10 Kasım 1918 tarihinde çekilen şifre dikkat çekicidir. Şifre şöyledir¹⁹⁶:

" Dersaadet'ten gelen Amerikan yardım heyetine kolaylık gösterilmesi ve istirahatlarının sağlanması hususunda peyderpey çeşitli yerlere gelen telgraflarla anlaşılmaktadır. Bu heyetin görevi ve varlığı neden ibarettir? Bunlar Osmanlı tebaasına mı yoksa Hıristiyan ahaliye mi yardım edeceklerdir. Bu heyet, iâşe yardımından ziyade Ermeni işleriyle meşgul olmasına ve hükümet nezdinde teşebbüslerde bulunmaya hakları ve yetkileri var mıdır? Bir de Müslüman ahalice bunlara nasıl ikram ve tezahür icrası gereklidir?... "

Samsun'da beş üyeden oluşan bir Amerikan yardım heyeti kurulmuştu. Heyet, burada 1.000 kadar Rumla, 600 Ermeni için iki yardım dağıtım merkezi oluşturmuştu. Samsun'dan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 17 Mayıs 1919 tarihli bir telgrafta heyetin yardıma muhtaç 300 küsür Ermeni ve 500'ü aşkın Rum ile yöre halkından ve muhacirlerden yaklaşık 2.000 kişinin günlük iâşesini sağladığı bildirilmişti. Bursa'da 20'ye yakın Rum ve Ermeni köyünde erzak ve iâşe dağıtımına başlanmıştı. Sakatlara, fakirlere yapılmakta olan erzak ve nakdi yardımlar yanında, tarımsal çalışmalar ve koza üretimi başarıyla devam ettirilmişti¹⁹⁷.

Amerikan yardım heyeti Başkanı Herbert Hoover tarafından düzenlenen, heyet üyelerine bir hitabesiyle başlayan raporda, Doğu Avrupa'nın ekonomik ve yaşam şartları, Türkiye ve Ermenistan'ın iâşesi hakkında düzenlenen özel bir raporla, Rusya ve Finlandiya'da Amerikan yardım heyetinin çalışmaları hakkında bilgiler

¹⁹⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 628/21.

¹⁹⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 630/21. Buna benzer örnekler için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 640/47; BOA, DH.ŞFR, nr. 107/109; BOA, DH.ŞFR, nr. 97/166; BOA, DH.İ.UM, nr. 20-6/2-19.

¹⁹⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 619/117.

¹⁹⁷ Ayışığı, *Amerikan Heyetleri*, s. 142, 144; Öğün, *Trajedî*, s. 145.

veriliyordu. Bu rapora göre, 1919 yılı Nisan ayı içinde İtilaf Devletleri dışında Amerikan yardım heyeti tarafından yapılan iâşe dağıtımı şöyleydi:

Almanya	182.847
Almanya Avusturya'sı	85.249
Belçika	121.993
Bulgaristan	7.049
Büyük Sırbistan	35.840
Çekoslovakya	64.087
Estonya	4.400
Finlandiya	27.256
Lehistan	27.983
Letonya	3.162
Litvanya	2.315
Rusya	26.407
Şimali Kafkasya	3.402
Türkiye ve Ermenistan	3.953
TOPLAM :	591.843 Ton

Bu büyük miktardaki iâşe 120 gemi yükü olarak gelmiş ve dağıtımı yapılmıştı. Bunu değeri de yaklaşık 147.800.000 dolar tutuyordu. Ancak, listeye bakıldığında, yapılan yardımlardan en büyük payı Belçika ve Almanya'nın aldığı görülmektedir. Türkiye ise, (Ermenistan'la birlikte) sahip olduğu nüfus oranıyla kıyaslanmayacak bir oranda, Estonya'dan bile az yardım alması son derece düşündürücüdür¹⁹⁸.

¹⁹⁸ Ayışığı, *Amerikan Heyetleri*, s. 140-141.

Eylül 1919 sonlarında Mr. Daily adında bir Amerikalı Albay Erzurum'a geldi. Askeri ve mülki erkân tarafından kendisine gösterilen saygıdan çok memnun kalmıştı. Amerikan İâşe Heyeti adına işgal altında bulunan yerler halkına erzak vereceğini söyleyen Daily, Erzurum'un hissesine de Trabzon'dan alınmak üzere 225 ton erzak ayrıldığına dair belgeyi Sivas Valisi Reşid Bey'e vermişti. Bunun üzerine harekete geçen valilik, süratle bir komisyon kurarak, büyük zorluklarla sağlanan nakliye araçlarını Trabzon'a sevk etti. Ancak teslim edilen erzak bir miktar baklayla, biraz bisküvi, bir de çaydan ibaretti. Şu kadar ki, nakliye araçlarının Erzurum'a dönüşlerinde sahiplerine boş yere ücret verilmemesi için Trabzon'da bulunan hükümete ait diğer yüklerin nakil edilmesiyle hazine zarardan korunabilmiştir. Yine Amerikan heyeti adına, Anadolu halkına yardım için geldiklerini söyleyen Binbaşı Arnold, Maliye Nezareti'ne başvurarak, hükümetçe İstanbul'dan Trabzon'a sevk edilmek istenen zahirenin nakliye ve diğer masrafları kendilerine ait olmak üzere İstanbul'da kendilerine teslimini teklif etti. Bunun üzerine Maliye Nezareti, 19 Temmuz 1919'da Meclis-i Vükela'ya gönderdiği bir yazıyla, böyle bir işlem ve emsali konularda söz konusu heyetle işbirliği etmekte mahzur olup olmadığını sordu. Konu hükümetin 27 Temmuz 1919 tarihli toplantısında görüşülerek karara bağlandı. Buna göre, Amerikan heyetiyle işbirliğinde esas olarak bir mahzur görülmemekteydi. Bahsi geçen erzakın cinsi ve çeşidi itibarıyla Trabzon'a gönderilmesi İstanbul'un iâşesini sıkıntıya sokabilirdi. Ancak hükümet, nakliye dâhil diğer masrafların kendilerine ait olan ve mahalli idare ile birlikte muhtaç halka dağıtılması söz konusu olan erzakın Amerikan heyetine teslimini ve Dâhiliye Nezareti'ne bilgi verilmesini karar altına aldı¹⁹⁹.

Amerikan yardım heyeti, Ermeni yetimleri için Harput'ta Halvelik köyündeki bir manastırı yetimhaneye dönüştürdü²⁰⁰. Karadeniz sahil şeridindeki Ermeni nüfus iç kesimlere göre az olmasına karşın, Amerikalıların bölgede birtakım yardım faaliyetleri yürüttü. 3 Ağustos 1919 tarihli bir Amerikan kaydına göre yardım heyeti görevlileri tarafından aş evinde, dönen Ermenilere gıda yardımı yapıldığı gibi yetimhanelerde bulunan kadın ve çocukları da bakımı sağlanıyordu. Samsun'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 17 Mayıs 1919 tarihli şifre, Amerikan İâşe

¹⁹⁹ Ayışığı, *Amerikan Heyetleri*, s. 147-148.

²⁰⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 635/74.

Heyeti'nin bölgedeki Türk, Rum, Ermeni halk ile yetimlere yaptığı günlük ekmek ve çorba yardımından bahsediyordu²⁰¹. Bu heyet Devlet'in müesseselerini de kontrol ediyor ve yardım vaadinde bulunuyordu. Van'dan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 27 Temmuz 1919 tarihli şifrede şunlar belirtiliyordu²⁰²: “ *Amerikan heyeti hastane ve imdathaneyi gezdi. Din ve mezhep farkı gözetmeksizin bakılan hasta ve yetimlerin iyi bakımından dolayı yardım etmeye karar verdi. Şimdi elde on günlük iâşe kaldı. Yalnız bir ay daha ekmek temin edebilirim. Hasta ve yetimlere az çorba ve ekmekten başka bir yiyecek veremiyorum. Vilayetteki tek olan bu müesseselerin faaliyetlerini devam ettirmesi çok önemlidir.*”

Din ve mezhep farkı gözetmeksizin bütün muhacirlere yardım etmek amacıyla Anadolu'yu gezen Amerikalıların bu şekilde davrandıklarını söyleyemeyiz. Dâhiliye Nezareti'nin 8 Mart 1919 tarihli bir şifresinde, ihtiyaç sahibi olarak sadece Gayrimüslim muhacirler görüldüğü, hâlbuki perişan bir halde olan ve yardıma muhtaç Müslüman muhacirlerin de olduğu belirtilerek, heyetlerin farkına varmadan mağduriyet ve sefaletin memleketin her yerinde olduğuna dikkat çekilmesi ifade ediliyordu²⁰³. Meselâ Giresun'da faaliyet gösteren bir Amerikan heyeti, Rum ve Ermeni yetimhanelerini dolaşarak her birine 20.000'er lira yardımda bulunduğu halde, ziyaret etmek nezaketini dahi göstermediği Türk yetimhanesine sadece 150 lira vermişti. Bu durumun iler ki yıllarda da değişmediği anlaşılıyor. Nitekim heyetin 1922 yılında Harput, Samsun'a ve Sivas yetimhaneleri için verdiği 100.000 liranın sadece 2.900 lira gibi küçük bir bölümü Müslüman yetimler için harcanmıştır²⁰⁴.

2.3.2. Ermeni Kadınlar İle Yetim Çocukların Bakımı

Ermeniler ile ilgili Osmanlı hükümetlerinin yeni düzenlemeler yapmaya başlaması Ermeni kadınlar sorunu da gündeme geldi. Kimsesiz kadınların bir kısmı Müslüman evlerinde ve yetimhanelerde barınmıştı. Bunların önemli bir kısmı da Müslümanlarla evlenmiş, Müslüman olmuş ve çocuk doğurmuştu. Ancak batılılar ve Ermeniler, bu kadınların eski evlerine ve toplumlarına dönmesini istiyordu. Koruma altında bulunan kadınlarda sorun yoktu ve onların dönüşü zaten kolay olacaktı.

²⁰¹ Atnur, *Mesele*, s. 244-245.

²⁰² BOA, DH.ŞFR, nr. 639/41.

²⁰³ BOA, DH.ŞFR, nr. 97/74.

²⁰⁴ Ögün, *Trajedi*, s. 145-146.

Ancak evli kadınlar sorununu çözmek hayli zordu. Osmanlı hükümetleri çok güçlük çekse de bu konuda önemli faaliyetler yürüttüler. Bu kadınlar, istedikleri yere gitme ve istediklerini yapmada serbest bırakıldı. Hükümet evli kadınlarla ilgili olarak 28 Kasım 1918 tarihinde bütün vilayet ve mutasarrıflıklarla ilgili alınan kararı duyurdu. Buna göre, Müslümanlarla evlenmiş olanlar eski dinlerine dönebilecekler ve döndükleri zaman nikâhları düşecekti. Yalnız kocasından ayrılmayı reddedip ancak eski dinine dönmekle ısrar eden kadınlarla ilgili sorunları mahkeme çözecekti. Ancak bu konularda zorlama yapılmayacaktı. Müslümanlarla evli kadınlarla alakalı ortaya çıkan zorluklar doğrultusunda Osmanlı hükümetleri genel kararlar aldılar. Yirmi yaşından küçük olanlar kesinlikle isteklerine bakılmaksızın toplumlarına iade edilecekti. Belirtilen yaşın yukarısında olanlar ise serbest bırakılacaktı²⁰⁵. Konya'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 23 Ocak 1919 tarihli telgraf dikkat çekicidir. Çünkü yetkililerin bu konuda nasıl kararlı bir tutum takındıklarını göstermektedir. Telgraf şu şekildedir²⁰⁶: “ Çeşitli yerlere dağılmış olan Ermeni yetimleri ile kız ve kadınları da buldukları yerler belirlendikçe, derhal toplattırılıp, murahhasvekiline teslim ettirmekteyim. Hatta Karaman Kaymakamı Ahmed Bey'in eşi olup, bir çocuk dünyaya getirmiş iken eski dinine dönmek isteyen bir kadın da kaymakam istememesine rağmen zorla elinden alınarak murahhashaneye verdim. Vilayetin bu anlamdaki faaliyetlerinden Ermeni cemaati memnundur.” Savaş yıllarında Türklerle evlenmiş 100 kadın mütarekeden sonra serbest kalınca, NER yetkilileri onları koruması altına almıştır. Merzifon Amerikan Koleji'nden Bayan Gannaway bunlarla ilgilenmiş ve daha sonra Bayan Reed kadınlar için kolej içerisinde bir ev kurmuştur²⁰⁷.

Tehcir döneminde Müslümanlarla evli kadınların yanında Müslüman evlerine korunmak için alınmış az da olsa kimsesiz kadınlar da mevcuttu. Bunlar bazı durumlarda evlerde çalışmaktaydı²⁰⁸. Osmanlı hükümetleri Müslüman evlerinde evli olsun olmasın bütün kadınların istediklerini yapmakla serbest olduklarını ilan etti.

²⁰⁵ BOA, DH.UMVM, nr. 259/65. Daha geniş bilgi için bkz. Atnur, *Mesele*, s. 180-181.

²⁰⁶ BOA, DH.İUM, nr. 19-4/1-38.

²⁰⁷ Atnur, *Mesele*, s. 242.

²⁰⁸ Ücretle çalışan Ermeni kadınları Müslüman evlerinde yemek pişirmek, çamaşır yıkamak, hasat zamanı ortakçılık yapmak suretiyle tarlalarda çalışıyorlardı. Bu kişiler istedikleri zaman diledikleri yerlere gidiyorlardı. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 611/102.

Ancak bazı bölgelerde bunun yapılmadığı haberi alınınca mülki birimler uyarıldı²⁰⁹. Bitlis'ten Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 25 Kasım 1918 tarihli şifrede şunlar bildiriliyordu²¹⁰: “ Şimdiye kadar askeri hastanelerde istihdam edilen bazı kimsesiz Ermeni ve İslam kadınlarının askeriye ile olan ilişkileri kesildi. Sayıları 15'i bulan bu kadınlar kimsesiz olduklarından memleketlerine dönmek istiyorlar. Bunların iâşelerini, barınmalarını sağlayacak bir yer ve ihtiyaçlarının sağlanması için Seferberlik Tahsisatı'ndan para ayrılması... ”.

Müslüman ailelerin yanında bulunan Ermeni kız ve çocukları Ermenilerden oluşan komisyonlara teslim edildi²¹¹. Konya Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Aralık 1918 tarihli şifrede, Ermeni ruhani liderinin himayesinde 300 kadar yetimin sevk edildiği ve onlara ekmek verilmesini ruhani liderin istediği belirtiliyordu²¹². Buna karşılık Nezaret, Konya'ya 18 Aralık 1918 tarihinde gönderdiği cevapta, Ermeni ruhani liderinin himayesinde sevk edilmekte olan Ermeni yetim çocuklarına Seferberlik Tahsisatı'ndan karşılanmak üzere ekmek verilmesi gerektiği bildiriyordu²¹³. Kayseri Talas'ta askeriyenin idaresinde olan Dârül-eytâm'da bulunan Ermeniler Dârül-eytâm'ın lağvı üzerine Ermeni cemaatinden oluşan bir komisyona teslim edildi. Yetimlerin sayısı 250'yi geçiyordu. İâşe ambarlarından ekmek, hububat ve kuru sebze sağlanarak yiyecek ihtiyacı gideriliyordu²¹⁴. Ayrıca belediyece yetimlere yardım ediliyordu²¹⁵.

Ermeni yetim çocukları Ermeni cemaat liderlerine verilecekti. Fakat cemaatlerine teslim edilmeyen çocukların hükümetçe iâşeleri ve güvenlikleri sağlanacaktı²¹⁶. Bu sırada Diyarbakır'da müteşekkil bir Ermeni cemaati olmadığından Diyarbakır Öksüzler Yurdu'nda 35 kız ve 15 erkek Ermeni yetim çocuğu besleniyordu. Ebeveyn ya da velileri müracaatta bulunduğu takdirde kendilerine veriliyordu. Ayrıca dışarıda kimsesiz ya da yetim çocuklar görüldükçe

²⁰⁹ Atnur, *Mesele*, s. 189.

²¹⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 603/84.

²¹¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 96/76; BOA, DH.ŞFR, nr. 611/122. Kastamonu Vilayeti 11 Aralık 1918 tarihinde bir şifreyle Ermeni çocuklarından evlatlık olarak hizmetkâr suretiyle verilmiş olan Ermeni kız ve erkek çocuklarının iadesi icap ettiği takdirde nereye, nasıl sevk edileceği ve sevk masraflarının nereden karşılanacağını sormuştur. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 605/81.

²¹² BOA, DH.ŞFR, nr. 605/102.

²¹³ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/165.

²¹⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 612/57; BOA, DH.ŞFR, nr. 611/123.

²¹⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 611/45.

²¹⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/163; BOA, DH.ŞFR, nr. 94/56.

yurda alınıyordu²¹⁷. Ankara'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 12 Mayıs 1919 tarihli şifreye göre, baba ve annesini kaybetmiş olup, başkalarından alınan Ermeni çocukları eski Ermeni manastırının Dârül-eytâm'a dönüştürülmesiyle buraya alınmışlardı. Dârül-eytâm'da 300 kadar çocuk vardı. Camları kırık, kapıları bozuk, yatak, yorgan ve elbise ihtiyacı vardı. Bunlara sadece İâşe fiyatı üzerinden ekmek veriliyordu. Diğer ihtiyaçların alınması için tahsisat gerekiyordu. Amerikan Yardım Heyeti bu sıralarda Ankara'ya geleceğinden, yetimhanenin halini görünce hükümetin bu anlamda bir şey yapmadıklarını düşünebilirdi. Dolayısıyla gereksinimlerin giderilmesi için ayda en az bir kere tahsisat gönderilmesi gerektiği vilayetçe belirtiliyordu²¹⁸. Bitlis'te Ermeni kadın ve çocukları polis eşliğinde Müslüman evlerinden alınarak ve ihtiyaçları hükümetçe karşılanarak dönüşleri sağlanıyordu²¹⁹. Urfa'da Ermeni cemaatine ait yeterli sayıda yetimhane olmadığından yetimlerin bakımını yerel yetkililerin sağlaması için Ermeni ileri gelenleri vilayete müracaatta bulunmuşlardı. Vilayet de yetimlere sahip çıkılmadığı takdirde sefaletle düşeceklerini belirterek ne yapılması gerektiğini 5 Şubat 1919 tarihli şifreye Dâhiliye Nezareti'ne sormuştur²²⁰.

Ermeni yetimlerin perişan bir halde olduğu, Müslüman aileler yanında bulunan çocukların henüz teslim edilmediği şikâyetlerine karşı Dâhiliye Nezareti, Kayseri Mutasarrıflığı'nı 26 Ocak 1919 tarihli telgrafla uyarıyordu²²¹. Nezaret'ten Ankara Vilayeti'ne çekilen 25 Şubat 1919 tarihli şifre, Ankara'da Müslüman olan iki Ermeni çocuğun serbest bırakılarak Ermeni Murahassalığı'na verilmesi ya da İstanbul'a gönderilmeleri gerektiği ve bu konuda İngiliz askerî memurlarına da bilgi verilmesi hususunu içeriyordu²²². Sivas'tan çekilen 9 Şubat 1919 tarihli şifre şimdiye kadar

²¹⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 668/76; BOA, DH.ŞFR, nr. 612/80.

²¹⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 629/86.

²¹⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 611/118.

²²⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 613/24. Ankara'dan Dâhiliye'ye çekilen şifrede, Ermeni yetimleri buldukları yerlerden alınarak cemaatlerine teslim edildiği, ancak evvelce burada cemaatleri olsa da dağılmış ve bu yetimlere bakacak zengin kimse kalmadığından bunların iâşelerinin sağlanması yönünde izin verilmesi isteniyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 625/56.

²²¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/261. Konya Valiliği, Ermeni yetim ve kadınlarını bir hafta içerisinde yetkililere teslim etmeyenlerin haklarında ağır cezaların uygulanacağını merkezde ve çevresinde oturan halka duyurmuştur. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 612/87.

²²² BOA, DH.ŞFR, nr. 96/303. Fatsa kazasında Müslüman aileler yanında bulunan on üç Ermeni çocuğu Samsun yetimhanesine sevk edilmesi, Muhacirîn Dârül-eytâmı'na yerleştirildiği bildirilen sekiz Ermeni kızının iyi muhafaza edilerek, önceden buldukları Müslüman ailelerin yanına gitmelerinin engellenmesi hususunda Dâhiliye Nezareti, Canik Mutasarrıflığı'na 5 Şubat 1919

130 dul ve yetim Ermeni'nin akrabalarına teslim edildiği hakkındaydı²²³. Fakat bazen Ermeni cemaati olmayan yerlerde belli bir süre için yani Ermeni dini yetkilileri gelinceye kadar Ermeni çocukları Müslüman ailelerinin yanına verilerek bakımları sağlanıyordu²²⁴.

Tehcir esnasında olduğu gibi dönüşlerde de kadın ve çocuklara özel önem verildi. Tren ve vapur imkânı olmayan bölgelerde Ermeni kadınları, çocukları ve hastaları arabalar ile sevk edildi²²⁵. Yardıma muhtaç yetim Ermenilerin iâşesinin sağlanması zorunlu tutuldu²²⁶. İâşeleri ve yol masrafları Muhacir'in Tahsisatı'ndan sağlandı. Bazı durumlarda Ermeni yetimleri ile kadınların sevkleri yol ve iskân şartları yüzünden ertelendi. Yetimler ve kadınlar hakkında vilayetlerin yaptığı işlemler denetlenip onay verildi. Ermeni muhacirlerin durumlarını tahkik için Muhacir'in Müdüriyetince görevlendirilen heyetler de teftiş bölgelerinde rastladıkları çocukları İstanbul'a getirip, Ermeni hayır kurumlarına teslim ettiler²²⁷. Ayrıca Ermeni basını da bu konuyla ilgilenmiş ve bir nevi propaganda şeklinde haberler yapmıştır. Mesela Çağadomard Gazetesi 23 Aralık 1918 tarihinde "*Kayseri'den Elim ve Feci Bir Sada*" başlıklı bir haber yayınlamıştır. Haberin içeriği ise şöyledir²²⁸: "*Kayseri'den 500'ü geçen eytam vardır. Bunlardan 350'si askeriye'nin himayesindedir. Ruslar, 250 Rum eytamını murahhasları vasıtasıyla aldılar. Bizim eytamımızı cihet-i askeriye iade etmek istiyorsa da teslim edecek salahiyatdar bir makam yok. Bir de bunlar için aylık en az 1.500 lira gereklidir. Bunun için kimse almaya cesaret edemiyor. Kayseri ve çevresinde 4.000 kadar ihtida etmiş kadın ve kız çocuğu bulunmaktadır...*"

tarihinde şifre gönderdi. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 96/96; BOA, DH.ŞFR, nr. 96/77; Atnur, *Mesele*, s. 137. Niğde Mutasarrıflığı dâhilinde bulunan on üç yetim Ermeni dini yetkililerine teslim edilmek üzere Konya'ya gönderildi. İzmit Dârül-eytâmı'ndaki 103 çocuk Dârül-eytâm memurları tarafından İstanbul'a gönderilerek, Patrikhane'ye teslim edilmiştir. Bunun yanında Patrikhane yetkilileri Müslüman evlerini ziyaret ederek Ermeni çocuklarını tespit edip, alıyorlardı. Fakat bu durum bazen yanlışlıklara da yol açabiliyordu. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti 20 Şubat 1919 tarihli şifreyle bütün vilayet ve mutasarrıflıkları uyarmıştır. Şifrede, akrabalarına veya cemaatlerine teslim edilmekte olan Gayrimüslim çocuklarından başka Müslüman yetim çocuklarının da Gayrimüslim zannedilerek Hıristiyanların eline geçmesine izin verilmemesi gerektiği bildiriliyordu. Bu bilgiler için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 96/248; Atnur, *Mesele*, s. 144.

²²³ BOA, DH.ŞFR, nr. 614/77.

²²⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 626/129.

²²⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/85.

²²⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 93/165.

²²⁷ Atnur, *Mesele*, s. 130.

²²⁸ BOA, DH.EUM.2.şb., nr. 66/29, Lef 4.

Ermeni yetim çocukları, yakından ve uzaktan akrabalarına; akrabası olmayan Ermeni çocukları ise cemaatlerine teslim edilmiştir. Fakat bu çocukların dağıtımında bir takım sıkıntılar yaşanmıştır. Özellikle Patrikhane tarafından Müslüman çocuklarının zorla alınıp, Ermeni gösterilme çabası vardı. Mütarekeden sonra Ermeniler tarafsızhane açmış ve buraya Hilâl-i Ahmer'den yani Kızılay'dan görevli Nezihâ Veli Hanım üye olarak kabul etmişlerdir. Yalnız tarafsızhaneye getirilen Müslüman çocuklarının her türlü yolla Ermeni olmaya zorlanmasına şahit olan Nezihâ Veli Hanım üyelikten istifa etmiştir. Sonradan Şişli'de yine Ermeniler tarafından bir tarafsızhane daha açılmış ve burada da çeşitli yerlerden getirilen çocuklar üzerinde taltif, tehdit ve zorla Ermeni olmaları yönünde politika uygulanmıştır²²⁹.

Ermeni olduklarına yetimhanelerce kanaat getirilen, mütarekeden önce ve sonra velileri veya Hıristiyan cemaatleriyle polise teslim edilen çocukların sayısı şöyledir²³⁰:

YETİM HANE ŞUBELERİ	SAYISI
Bahçecik Şubesi	65
Bal Mumcu Şubesi	13
Bebek Şubesi	4
Beyoğlu Şubesi	56
Çağlayan Şubesi	65
Ermişe Şubesi	44
Hastane Şubesi	1
Kadıköy Şubesi	5
Yedikule Şubesi	7

²²⁹ *Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar*, İstanbul 1337, s. 39-40.

²³⁰ *Ermeni ve Rumlar*, s. 43; Atınur, *Mesele*, s. 146-147.

TOPLAM**260**

Milliyetlerini gizledikleri²³¹ halde yetimhanelerce icra kılınan soruşturma sonucunda Ermeni olduğu anlaşılan polisçe akrabalarına veya cemaatlerine teslim edilen çocukların sayısı şöyledir²³²:

YETİM HANE ŞUBELERİ	SAYISI
Bahçecik Şubesi	3
Balmumcu Şubesi	1
Bebek Şubesi	14
Beykoz Şubesi	2
Bursa Şubesi	1
Çağlayan Şubesi	5
Edirne Şubesi	2
Hastane Şubesi	4
İmrahor Şubesi	8
Ortaköy Şubesi	9
Valide Bağ Şubesi	4
Yedikule Şubesi	6
TOPLAM	59

Bir iki yaşında yetim kalmalarından ve kendilerini teşhis edebilecek hiçbir kimseleri bulunmadığından dolayı kimlikleri kesinlikle tespit edilemeyen ancak

²³¹ Muhacirîn Müdüriyeti'ne göre bu çocuklar yetimhanelerde Müslüman çocuklarıyla kimsesiz kardeşliği kurmuş ve iyi evlat muamelesi görüp buldukları yerlere alıştığından kimliklerini gizlemişlerdi. Bunun için bkz. *Ermeni ve Rumlar*, s. 40; Atnur, *Mesele*, s. 147 dipnot 127.

²³² *Ermeni ve Rumlar*, s. 43-44; Atnur, *Mesele*, s. 147.

Ermeniler tarafından alınan çocukların sayısı ise Çağlayan Şubesi'nde 18 kişidir²³³.

Ermeni oldukları iddiasıyla yetimhaneden alınıp Müslüman oldukları kesinleşmesi üzerine iade edilen çocukların sayısı şöyledir²³⁴:

YETİM HANE ŞUBELERİ	SAYISI
Bahçecik Şubesi	1
Balmumcu Şubesi	1
Bebek Şubesi	12
Beykoz Şubesi	1
Çağlayan Şubesi	6
İmrahor Şubesi	13
Ortaköy Şubesi	3
Yedikule Şubesi	5
TOPLAM	42

Yetimhanelerce Müslüman oldukları kesinleşen ancak Ermeni oldukları iddiasıyla Ermeniler tarafından alınıp isimleri değiştirilen çocukların sayısı şöyledir²³⁵:

YETİM HANE ŞUBELERİ	SAYISI
Bebek Şubesi	6
Beykoz Şubesi	1
Çağlayan Şubesi	3

²³³ *Ermeni ve Rumlar*, s. 44; Atnur, *Mesele*, s. 148.

²³⁴ *Ermeni ve Rumlar*, s. 44-45; Atnur, *Mesele*, s. 166.

²³⁵ *Ermeni ve Rumlar*, s. 45; Atnur, *Mesele*, s. 166.

Ortaköy Şubesi	4
TOPLAM	14

Müslümanlığı önceden tahkik ve tetkik edildikten sonra Kayseri'den İstanbul'a sevk edilip Haydarpaşa İstasyonu'nda Ermeniler tarafından alınarak halka teşhir edilir bir şekilde yaya olarak sokaklardan geçirilip Beyoğlu'nda Balıkpazarı Kilisesi'ne götürülen fakat dinlerini değiştiremeyeceklerini anlayınca iade edilen çocukların sayısı şöyledir²³⁶:

YETİM HANE ŞUBELERİ	SAYISI
Balmumcu Şubesi	1
Bebek Şubesi	24
Beykoz Şubesi	24
Çağlayan Şubesi	24
Hastane Şubesi	1
İmrahor Şubesi	15
Ortaköy Şubesi	44
Valide Bağ Şubesi	37
TOPLAM	165

Müslümanlığı tahkik edildikten sonra Kayseri'den İstanbul'a sevk edilip, Haydarpaşa İstasyonu'nda Ermeniler tarafından Ermeni oldukları iddiasıyla alınarak çocukların isteğinin tersine Ermeni yetimhanelerine dağıtılıp, isimleri değiştirilen ve gizli tutulan çocukların sayısı da 174'dür²³⁷.

Hükümetin veya Müslümanların bakımında olan Ermeni çocuklar ve dul kadınlar bu dönemde genelde İstanbul'da toplanmaktadır. Gelen çocuklar ve kadınlar

²³⁶ *Ermeni ve Rumlar*, s. 45-46; Atnur, *Mesele*, s. 166.

²³⁷ *Ermeni ve Rumlar*, s. 46; Atnur, *Mesele*, s. 166.

Ermeni yardım cemiyetlerine verilmekte ise de, Anadolu'da olduğu gibi onların veya Amerikan yardım kurumlarının²³⁸ imkânları yetmediğinde devreye yine yerel resmi kurumlar ve Muhacirin Müdüriyeti giriyor, çocukların bakım ve iâşesi sağlanıyordu. 1919 Temmuz ayı ortalarında Anadolu'nun ulaşım ve coğrafi açısından merkezi bir konumunda olan Ankara'da Ermeni yetimleri hayli çoğalmıştı. İkinci bir kafilenin daha şehre ulaşması, barınma yetersizliğine yol açtı. Ankara'daki İngiliz Siyasi Temsilciği de Ankara Valiliği aracılığıyla Dâhiliye Nezareti'nden Ankara'da boş bulunan askeri kışlalarda birinin veya Ziraat Mektebi'nin yetimlere tahsis edilmesini istedi. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, 28 Temmuz 1919'da Harbiye, Ticaret ve Ziraat nezaletlerine gönderdiği yazılarla adı geçen binalardan yararlanılması için başvurdu. 19 Ağustos tarihinde Ankara Vilayeti'ne gerekli yazışmaların yapıldığı ve ilgili makamlardan cevap beklendiği bildirildi. Fakat aynı gün Harbiye'den Dâhiliye'ye iletilen yazıda, Ankara ile yapılan yazışmalar sonucu şehirde boş askeri bina olmadığı cevabı alınmıştır. Dolayısıyla yetimler için askeri binalardan yararlanma imkânı yoktu. Ancak İngilizlerin devrede olduğu ve hükümetin de çok önem verdiği bir konuda, Ankara'daki çocukların barınma sorununu gidermiş olması gerek²³⁹.

İstanbul Pangalaltı Büyükdere Caddesi'nde bulunan hanelerin Ermeni yetimhaneleri yapılmak üzere hükümetin emriyle İngilizler tarafından işgal edilmesi, babalarından beş kardeşe kalan ve geçimlerini buralardan gelen gelire sağlayan kardeşleri zor durumda bırakmıştı. Bunun üzerine kardeşlerden biri olan Nakliye Müfettişi Umumiliği Otomobil Şubesi Müdürü Ahmed Esat Bey kira bedelinin İtilaf

²³⁸ Urfa'dan gönderilen 5 Şubat 1919 tarihli şifreye göre çevre köylerden gelen Ermeni yetim ve kadınlardan 120 kişi, Mekteb-i Sanayi ve Dâr-ül- iâşe'de bulunan 20 yetim daha Amerikan Dârüleytâmı'na yerleştirilmişti. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 613/24. Eylül – Ekim 1919 tarihlerinde Amerikan yardımı alan 15.000 yetim çocuk mevcuttu. Ancak aynı şekilde yardım isteyen çocuk sayısı 30.000 civarındaydı. 1922 yılında NER'in Yakınoğu'daki yetimhanelerinin sayısı 124'e, buralarda bakılan yetim sayısı da 64.107'ye ulaşmıştır. Ayrıca 50.000 yetim çocuk da yetimhane dışında evlerde, yetimhanelerin yardımı sayesinde barındırılmaktaydı. Bkz. Atnur, *Mesele*, s. 261; Çiçek, *Ermeni*, s. 288. Sadece Amerikan kurumları değil savaş boyunca Almanlar da Ermeni dul kadınlara ve yetimlere bakıyordu. Yalnız savaşın bitmesiyle birlikte Almanların ülkeyi terk etmesi onların bakımı da sorun olmuştur. 8 Kasım 1918 tarihinde Mamuratü'l- aziz Vilayeti'nden Dâhiliye'ye çekilen şifreye göre, burada Alman cemiyeti tarafından 750 Ermeni yetimin ihtiyaçları karşılanıyordu. Fakat Almanlar yakında ülkelerine dönecekti. Bundan dolayı bu yetimlere karşı nasıl davranılacağı soruluyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 601/96.

²³⁹ Atnur, *Mesele*, s.130-131; 65 yetim Van'da bir resmi daireye yerleştirilmiş ve burada iâşeleri sağlanmıştır. Bkz. *Sevk ve İskân*, s. 470.

Devletleri'nden mi yoksa Devlet'ten mi alınacağını Dâhiliye Nezareti'ne sormuştu²⁴⁰.

Osmanlı hükümetleri ellerinden geldiği ölçüde Ermeni yardım faaliyetlerine destek oluyordu. Nitekim 2 Nisan 1919 tarihli Meclis-i Vükelâ toplantısında Dâhiliye Nezareti'nin Ermeni mülteci ve yetimlerine tertip olunan konserlerden Dârû'l-aceze'ye ait yüzde on vergi alınmamasının uygun olacağı teklifi kabul edildi. Karar gereği, Mannik Berberyan tarafından düzenlenen konser ile aynı maksatla Bakırköy'de verilen konserden Dârû'l-aceze'ye kesilen aidatlar iâde edilecekti. Ermeni Patrikhanesi, yetimler ve kimsesiz kadınlar yararına 100.000 liralık piyango düzenlemek için Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne müracaatta bulundu. Nezaret konuya sıcak bakıyordu. Sonuçta Meclis-i Vükelâ 4 Temmuz 1920'de yaptığı toplantıda, Patrikhane'ye gerekli izin verilmesini, yine Meclisi Vükelâ'nın 13 Kasım 1919 tarihli toplantısında Ermeni yetimlerin harcamalarına sarf edilmek üzere 1.000 lira yardımda bulunması kararlaştırıldı²⁴¹.

Osmanlı hükümeti, Şubat 1919'da Yozgat'ta bir Ermeni yetimhanesi kurmuş 800 veya 1.000 kişilik kurulan bu yetimhaneye hayır sahipleri beş-altı ay içerisinde 5.500 liralık bir yardımda bulunmuşsa da, bu çocukların ekmek parasına dahi yetmemişti. Dolayısıyla Ankara vilayeti, Dâhiliye Nezareti'nden gerekli yardımın yapılmasını istemişti. Anadolu'ya gönderilen Ermeni Yetimhaneleri Müfettişi Mıgırdıç Halasyan 8 Aralık 1919 tarihi itibarıyla Kayseri'de Amerikalılardan Yozgat Yetimhanesi için battaniye ve çamaşır satın almıştı²⁴².

İâşe Nezareti, Ermeni dul ve yetimlerine çok miktarda erzak ve bilhassa et ve şeker dağıtmıştı²⁴³. Garzan'dan memleketleri Van'a gitmek isteyen Ermeni kadın ve çocukları yola çıkmış ve Bitlis'e gelmişlerdi. Bitlis'e gelenlerin sayısı 132 idi. Burada biraz dinlenip, daha sonra yola çıkacaktı. Fakat içlerinden 6 kişi yorgunluktan sevke devam edemedi. Bunlardan 126 kişinin iâşesinin sağlanması için iâşe ambarından 315 kilo darı alınarak, 320 kilo ekmekle mübadele edilerek, Bitlis'te

²⁴⁰ BOA, DH.KMS, nr. 51-1/11.

²⁴¹ BOA, MV, nr. 215/6; BOA, UMVM, nr. 116/47; Atnur, *Mesele*, s. 224.

²⁴² BOA, DH.KMS, nr. 50-2/46; Atnur, *Mesele*, s. 224-225. Bu zamanda Adana, Urfa, İzmit, Kayseri, Yozgat, Giresun ve Ankara'da Ermeni yetimhaneleri vardı. Bkz. Atnur, *Mesele*, s. 225 dipnot 56.

²⁴³ Bakar, *Ermeni*, s. 185.

buldukları iki gün süresince kendilerine verildi. Ayrıca buradan sevke devam edecek 126 kişiye Van'a gidene kadar ki iki günlük yevmiyeleri de sağlandı. Yerel yetkililer yorgunluktan dolayı memleketlerine gidemeyip, Bitlis'te kalan 6 kişinin de²⁴⁴ iâşe ihtiyacı karşılandı. Her birine günlük yarımşar kilodan altı gün için 18 kilo darı iâşe ambarından alındı. Daha sonra yevmiyeleri bir kiloya çıkarılarak, memleketlerine gidinceye kadar iki günlük yani 12 kilo darı alınarak teslim edildi. Bunlara da verilen toplam darı 30 kiloyu buldu. Bir diğer grup Silvan'dan Van'a gidecekti. Bunların sayısı da 478 idi. Silvan'dan yola çıkan kabile 19 Kasım 1918 tarihinde Bitlis'e geldi. Burada iki gün kalarak dinlendiler. Bu iki gün süresince iâşe ambarından 500 kilo darı alındı ve mübadele edilerek fırınlardan 500 kilo ekmeğe sağlandı. Van'a ulaşana kadar yollarda geçecek zamanda yiyecek ihtiyacını karşılamaları için 700 kilo darı yine belediye eliyle alınarak, fırıncılara verilerek 753 kilo ekmeğe tedarik edildi. Yapılan masraf ise darının kilosu 3 kuruş olduğundan toplam 4.635 kuruşu buldu. Ayrıca yetkililer, Ermeni kadın ve çocukların sevk süresince yiyeceklerini taşıyabilmesi için nakliye vasıtası tuttu ve buna 144 kuruş tahsisat ayırdı²⁴⁵.

2.4. HUKUKİ UYGULAMALAR

Osmanlı hükümeti vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği 5 Aralık 1918 tarihli şifrede, Ermenilerden siyasi suçlular ile idari bir karar ile sevk edilmiş olan kimseler serbest bırakılmamış ise herhangi bir müracaat olmaksızın tahliye edilmelerini istemiş²⁴⁶ ve bunu yakından takip etmek zorunda kalmıştır. Çünkü İtilaf Devletleri'nin baskısı vardı²⁴⁷. Dâhiliye Nezareti'nin bütün vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği "*Gayet Mühim ve Bir dakika Tehiri Caiz Değildir*" ile başlayan şifresinde, İngiliz Fevka'lâde Komiserliği'nden alınan takrirden siyasi suçla mahkûm Ermenilerin hala serbest bırakılmadığı ve İngiliz subayları tarafından henüz ziyaret edilmeyen yerlerde de bu durumun yaşandığı belirtiliyor. Bu davranışlar

²⁴⁴ Bunların isimleri şunlardı: Kirisniya (?) bint-i Simon, Ano (?) bint-i Sogoman, oğlu Haçator, Saso (?) bint-i Haçator, Hagan (?) bint-i Bahak, Eyüp veled-i Zekeriya. Bu bilgi için bkz. BOA, DH.İ.UM, nr. E-49/71 Lef 9.

²⁴⁵ BOA, DH.İ.UM, nr. E-49/71.

²⁴⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/61.

²⁴⁷ 25 maddelik Mondros Mütarekesi'nin 4. maddesinde İtilaf hükümetlerine mensup harp esirleri ile Ermeni esir ve tutuklularının İstanbul'da toplanması, kayıtsız şartsız teslim edilmesi hakkındaydı. Bkz. Bakar, *Ermeni*, s. 174.

hükümete zorluk çıkaracağından tutuklu Ermenilerin serbest bırakılması gerektiği ifade edilmiştir²⁴⁸. Buna rağmen Bursa'da 13 Ermeni'nin neden tutuklu olduğu 12 Aralık 1918 tarihli telgrafla vilayete sorulmuştur²⁴⁹. Konya'da İngiliz memurun istediği kişiyle diğer mahkûmlar tahliye edilerek, memleketlerine dönmeleri sağlanmıştır²⁵⁰. Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 24 Ocak 1919 tarihli şifrede, Ermeniler tamamen serbest bırakıldıkları, bugün siyasi ve idari yönden tutuklu hiçbir Ermeni'nin olmadığı, bunların iâşe ve yevmiyeleri verilerek memleketlerine sevk edildikleri belirtilmiştir²⁵¹.

Osmanlı hükümetleri üzerinde İtilaf baskısı çok yoğundu. Öyle ki suçlu Ermenilerin cezasını bile uygulayamıyordu. 7 Ermeni askeri Osmanlı ordusunun ileri harekâtını zora sokmak ve şekavet maddesinden dolayı 15 Temmuz 1918 tarihinde Divan-ı Harb tarafından idama mahkûm edildi. Savaş bitene kadar ceza tatbik edilmedi. Savaş bittikten sonra da bu cezanın şu sıralarda yapılamayacağı, haklarındaki karar tahkik ve tedkik ettirilerek İtilaf Devletleri'nin müdahale ve şikâyetlerine sebep olmayacak şekilde bir cezanın verilmesi yoluna Osmanlı yetkililerince gidildi²⁵².

İtilaf Devletleri'nin yeri geldiği zaman müdahalede bulunduğunu görmekteyiz. 26 Kasım 1918'de Sinop Limanı'na bir Fransız zırhlısı ile bir İngiliz kruvazörü geldi. Bunlardan Fransız komutanı bir gün sonra mutasarrıflığa giderek siyasi suçtan mahkûm 6 Ermeni'nin saat beşe kadar kendilerine teslim edilmezse şehrin işgal edileceğini belirtti. Tabii ki Osmanlı Devleti'nin bu tehdide karşı koyacak hiçbir gücü yoktu ve Ermenileri İtilaf Devletleri'ne verdi²⁵³. Dolayısıyla tutuklu bulunan Ermeniler de serbest bırakılıp, memleketlerine dönmeleri sağlandı. Bulgaristan'a kaçmış olan Ermeni asker kaçakların da dönüşüne izin verildi. Fakat ileride hükümetçe haklarında yapılacak muameleye karşı, asker kaçaklarının kimliklerini

²⁴⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/212.

²⁴⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/113. Yine aynı tarihli bir telgrafta Hüdavendigâr Vilayeti, Nezaret'e siyasi suçtan mahkûm Ermeni memurların akabetini soruyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 605/99.

²⁵⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 615/55.

²⁵¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 611/111.

²⁵² BOA, DH.EUM.2.şb., nr. 66/45 Lef 1.

²⁵³ BOA, DH.ŞFR, nr. 603/121.

belirten defterlerin tanzim edilmesini ve birer suretinin gönderilmesini Dâhiliye Nezareti, Edirne Vilayeti'nden istedi²⁵⁴.

Memleketlerine düzenli ve hızlı bir şekilde dönmelerini sağlamaya çalışan hükümet, Ermenilerin vardıkları zamanda onlara bir takım uygulamaları olmuştur. Tehcir sırasında Emvâl-i Metrûke komisyonlarınca el konulan mallar Ermenilere geri verilmiştir. Meselâ Dâhiliye Nezareti'nin Eskişehir mutasarrıflığına çektiği 25 Ocak 1919 tarihli şifrede, geri dönen Ermenilere ait malların sahiplerine iâdesinin geciktirilmeden verilmesi belirtiliyordu²⁵⁵. Yine Nezaret'ten vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 26 Ocak 1919 tarihli telgrafta, memleketlerine geri dönen Gayrimüslimlere emlak ve mallarının geri verilmesi ve onların Müslüman mülteci ve muhacirlerin sefalet ve mağduriyetlerine imkân verilmeyecek şekilde barındırılması gerektiği ifade ediliyordu²⁵⁶. Öyle ki tehcir sırasında Emvâl-i Metrûke komisyonlarınca devralınan Ermenilerin evlerine Kafkasya ve Vilayât-ı Şarkiyeden gelen Müslüman mülteciler yerleştirilmişti. İzmit Mutasarrıflığı'na gönderilen 8 Şubat 1919 tarihli bir telgraf, Yalova ve Laledere'ye geri dönen Ermenilere ait emlak ve arazilerin sahiplerine verilmesine ilişkindi²⁵⁷. Ayrıca tehcir sırasında Emvâl-i Metrûke depolarından resmi dairelere geçici olarak nakledilen eşyalar sahiplerine geri verilmişti²⁵⁸. Osmanlı hükümeti, Ermenilere geri verilecek malların çeşitli yollarla elden ele geçmesine ve herhangi bir karışıklığa fırsat verilmemesi için vilayet ve mutasarrıflıkları uyarmıştı²⁵⁹.

Osmanlı hükümeti, tehcirden dönen Ermenilere ait emlak ve arazileri geri verdiği gibi onlardan bazı vergileri almamıştır. Memleketlerine geri dönen tüccar Ermenilerin iki senelik temettü vergisinden muaf tutmuştur²⁶⁰. Daha sonra vergi muafiyeti genişletilerek geri dönen bütün Ermenilere uygulanmıştır. Buna göre 1918, 1919 ve 1920 yıllarına ait emlak, arazi ve temettü vergilerinin alınmayacağı 14

²⁵⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 93/51.

²⁵⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/226.

²⁵⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/206.

²⁵⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 96/117.

²⁵⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 96/230.

²⁵⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 96/195. Yalnız tehcirden geri dönen kişilerin mallarının varisi veya vekillerine verilmeyip, ancak kendilerine teslim edileceği 3 Mayıs 1919 tarihli Dâhiliye Nezareti'nden Bitlis Vilayeti'ne gönderilen şifrede yazıyordu. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 99/33.

²⁶⁰ *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, İstanbul 1995, s. 216-217.

Mayıs 1920 tarihinde Dâhiliye Nezareti'nden Şura-yı Devlet'e gönderilen tezkirede yazıyordu²⁶¹.

2.5. SAĞLIK SORUNLARIYLA MÜCADELE

Muhacirîn Müdüriyeti tarafından gönderilen doktorlar vasıtasıyla muhacirler sağlık kontrolünden geçirilmekte, tehlikeli hastalıklara karşı aşılanoılmaktaydı²⁶². Ermeni muhacirler, Devlet'in hastanelerinde bakılarak, buralarda tedavi edilmekteydi²⁶³. Patrikhane ve Galata kiliselerinde barındırılan muhacirlere çiçek aşısı yapılmakta, Haydarpaşa ve Kadıköy mıntıkasında iskân edilen muhacirlerden her gün ellışer kişi bir hamama götürölmekteydi²⁶⁴. Van'a dönen Ermenilerden bulaşıcı hastalıklara yakalananların tedavisi yapılması için gerekli malzemelerin askeri hastanelerden verilmesi için Van Vilayeti'nin başvurusu kabul edilmiş²⁶⁵, ayrıca Van'a gelen Ermeni kadınlar Sıhhiye Müdüriyeti'nin himayesinde iâşeleri sağlanmıştı²⁶⁶.

Diyarbakır Vilayeti'nin 16 Aralık 1918 tarihli yazısında Ermeni sevki yaşamış olan şehrin şuan pek perişan bir durumda olduğu, bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasının önlenmesi için acilen 10.000 liraya ihtiyaç duyulduğunu belirtmekteydi. Cevabî yazıda ise Sıhhiye Tahsisatı'ndan 200.000 kuruşun gönderildiği belirtilerek, Maliye Nezareti'ne münasip miktar daha ayrılması için yazıldığı bilgisi verilmekteydi²⁶⁷.

İngiliz Siyasi Mümessilliđi İstanbul'a gelen Ermeni ve Rum yetimlerin tedavi edilmeleri için aşağıda belirtilen yerleri tutmuştur. Bu yerler şuralardı²⁶⁸:

1- Dişçi Hacı Yovanidis, Şişli Büyükdere Caddesi Tramvay İstasyonu

2- Kaymakam Esad Bey'in hanesi, Pangalaltı Karakolu karşısında

²⁶¹ BOA, DH.UMVM, nr. 162/52; *Osmanlı*, s. 233. Bunlardan başka Osmanlı hükümetince Ermeni muhacirlerin 1918 yılına ait Zeytin Öşrü Vergisi affedildi. Tehcir edilenlere ait olup tehcir esnasında kapatılan dini, ilmi ve hayır müesseselerinin gerek tehcirden evvelki ve gerek tehcire rastgelen senelere ait bütün vergi borçları iptal edildi. Bkz. Atnur, "İade", s. 427-428.

²⁶² Atnur, *Mesele*, s. 125-126.

²⁶³ BOA, DH.ŞFR, nr. 659/63.

²⁶⁴ Bakar, *Ermeni*, s. 178-179; Atnur, "İade", s. 427.

²⁶⁵ *Sevk ve İskân*, s. 100.

²⁶⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 612/108.

²⁶⁷ Bakar, *Ermeni*, s. 198.

²⁶⁸ BOA, DH.UMVM, nr. 158/61.

- 3- Hacı Haşim Bey'in sahibi olduğu haneler, İhlamurlar Caddesi'nde 14 ve 16 numara.

2.6. MUHAFAZALARININ SAĞLANMASI

Dönüş sırasında Ermenilerin güvenlikleri sağlanmaya çalışıldığı gibi dönüşlerin rahat ve huzurlu bir şekilde yapılması için tüm imkânlar seferber edilmiştir²⁶⁹. Dâhiliye Nezareti'nin Musul Vilayeti'ne gönderdiği 19 Ekim 1918 tarihli şifrede, Ermenilerin istedikleri yere gitmelerine izin verildiği, ancak dönecek olanların emniyet ve asayişin tamamen sağlanamadığı yollarda güvenlik sağlanıncaya kadar kabilelerin hareket etmelerine izin verilmemesi gerektiği belirtiliyordu²⁷⁰.

23 Ekim 1918 tarihli tebligat ile vilayetler ve mutasarrıflıklara, memleketlerine dönecek olan ahalinin güvenli bir şekilde seyahatlerinin sağlanması için dikkat edilecek hususlar konusunda şu bilgiler veriliyordu²⁷¹:

- 1- *Vilayet ve livalara geri dönüş için ne kadar nüfusluk talep vardır ve bunlar nerelidir,*
- 2- *Geri dönenlerin memleketlerinde iskânlarının mümkün olup olmadığı ve seyahatlerinin güvenli bir şekilde yapılıp yapılmayacağı ve miktarlarının mahalli hükümetle muhabere edilmesi, gidecekleri yere ve merkeze malumat verdikten sonra îâde olunmaları,*
- 3- *Yolardaki güvenliklerinin mahalli yöneticiler tarafından sağlanması ve seyahatlerinin güvenilir inzibat ve memurin tarafından icra edilmesi,*
- 4- *Bu hususların icrasında kusur ve noksanı görülen memurlar hakkında derhal en şiddetli şekilde cezalandırılması için merkeze bilgi verilmesi.*

Ermeniler, toplu halde sevk edilirken önce gidecekleri yerle haberleşiliyor. Eğer iskân ve îâşelerinin sağlanması uygunsa toplu sevklerine izin veriliyordu. Yalnız Sivas Vilayeti'nden çekilen 25 Kasım 1918 tarihli şifrede bir ya da iki kişiden ibaret

²⁶⁹ BOA, DH.HMŞ.İŞO, nr. 209/20; BOA, DH.ŞFR, nr. 603/37.

²⁷⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 92/170.

²⁷¹ Bakar, *Ermeni*, s. 172.

olan ailelerin sevklerinde vilayetlerle haberleşilmesi mecburiyetinin kaldırılması gerektiği belirtilerek böylece sevklerin daha hızlı olacağı yer alıyordu. Çünkü bu ailelerin iskân ve iâşelerinin karşılanmasında sıkıntı olmayacaktı²⁷². Yalnız bazen hükümet yetkilileri, karışıklığa ve düzensizliğe yol açmaması için Ermenilerin dönüşlerinin toplu yapılmasına izin vermemiştir²⁷³.

Diyarbakır Vilayeti'ne gönderilen 28 Ekim 1918 tarihli şifrede şunlar ifade ediliyordu²⁷⁴:

1- *Bitlis'ten gelen Ermeniler, Diyarbakır Vilayeti ahalisinden değilse memleketlerine güvenli bir şekilde sevk edilmesi,*

2- *Musul'dan Mardin'e sevk edilen Ermenilerin de güvenli bir şekilde gönderilmesi,*

3- *Musul ve Cizre'den çıkarılanlar da mahallelerine iâde edilmesi.*

Dâhiliye Nezareti'nden Konya Vilayeti'ne gönderilen Kasım 1918 tarihli şifrede, eski yerlerine dönecek olan ve Adana'da bulunan Ermenilerin Konya'ya kadar iâşelerinin Adana Vilayetince sağlanacağı, Konya'ya vardıkları zaman ise gidecekleri yere kadar güvenliklerinin ve diğer ihtiyaçlarının Konya Vilayeti'nin sorumluluğunda olduğu bildiriliyordu²⁷⁵.

Osmanlı hükümetleri, dönüş sırasında görev alacak memurların seçimine dikkat etmiştir. Adana Vilayeti'ne gönderilen 1 Aralık 1918 tarihli şifrede, memur seçimiyle ilgili olarak şu sözler geçiyordu²⁷⁶: "*Ermeni sevkiyatında bulunan az çok şaibe-dar olan polis, komiser memurlarının tebdili mutlaktır. Bunların yerlerine gerek ordudan gerekse dışarıdan polislik yapmaya elverişli fertler arasından seçilmelidir.*" Ermeni kabilelere saldıran görevliler ya da güvenlik güçleri çıkabiliyordu. Dâhiliye Nezareti'nin Niğde Mutasarrıflığı'na gönderdiği 20 Mart 1919 tarihli telgrafında iki ay evvel trenle Ulukışla civarından geçerken bazı askeri memurlar ve jandarmaların saldırısına uğrayan Ermeni muhacirleri hakkında

²⁷² BOA, DH.ŞFR, nr. 603/91.

²⁷³ BOA, DH.ŞFR, nr. 105/41.

²⁷⁴ *Osmanlı*, s. 178.

²⁷⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 93/154.

²⁷⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 94/13.

Muhacirîn Müdüriyeti Muavini Sabri Bey tarafından başlatılan tahkikatın neticesi soruluyordu²⁷⁷. Muhacirîn memuru Mazhar Efendi yevmiye alan Rum ve Ermeni ailelere zorluklar çıkardığı için görevinden alınmasını, yerine evvelce görev yapan Zeki Bey'in ya da uygun görülecek vazifeperver birinin atanmasını Kastamonu Vilayeti 31 Ocak 1919 tarihli şifreyle Dâhiliye Nezareti'nden istiyordu²⁷⁸. Ama Ermenileri koruyan görevlilerin de olduğunu belirtmemiz gerekir. Zaten dönüşler esnasında kabilelerin güvenliğini sağlamak için jandarmaların eşlik ettiğini görüyoruz. Urfâ'dan Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 7 Aralık 1918 tarihli şifrede memleketleri Ayıntab ve Maraş'a gitmek üzere birkaç gün önce jandarma eşliğinde yola çıkmış 20'den fazla Ermeni'nin Suruç ve Birecik arasında Keşkânlı Aşireti'nden birtakım kişiler tarafından saldırıya uğradığı ve eşyalarının gasp edildiği, bunun üzerine her iki yerde alınan tedbirler sayesinde gasp edilen eşyaların alınıp, sahiplerine geri verildiği ve saldırıyı gerçekleştiren 8 kişinin yakalanıp adliyeye sevk edildiği ifade ediliyordu²⁷⁹. Diyarbakır'dan gönderilen 4 Kasım 1918 tarihli şifre, Ermenilerin yollarda saldırıya uğramamaları için jandarma gözetiminde Bitlis'e döndükleri hakkındaydı²⁸⁰.

Dâhiliye Nezareti, Muhacirîn Müdüriyeti vasıtasıyla dönüşleri yakından takip etmiştir. Kütahya'dan çekilen şifrede, geri dönen Ermeniler hakkında gönderilen emirlere uygun olarak, şikâyetlere izin verilmediği yer alıyordu²⁸¹. Savur ve Midyat'ın dağlık yerlerinde bazı Ermeni kadın ve yetimlerin bulunursa her türlü tedbir alınarak sağlıklı bir şekilde dönmelerinin sağlanacağı Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye'ye gönderilen 29 Ocak 1919 tarihli şifrede belirtiliyordu²⁸². Nezaret'in Eskişehir Mutasarrıflığı'na çektiği 18 Ocak 1919 tarihli şifreye göre orada bulunan Ermenilere, Müslüman mültecilerden farklı yardım ve davranışlarda bulunulduğu, Ermenilerin yerel yöneticilerle ilişki kurmaları için belirledikleri

²⁷⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 97/203. Olayın içeriği ise şöyledir: Ulukışla tren istasyonunda askeri inzibat subayı Seyfeddin Efendi'nin maiyetindeki Onbaşı Halil, yolcu subayların şikâyeti üzerine Ermenileri darp ederek, trenden atmıştı. Ermeniler beş gün istasyonda kaldıktan sonra yeniden trene bindirilmişti. Polis soruşturması üzerine Seyfeddin Efendi hakkında takibat yapılmış ama firar ettiğinden bulunamamıştı. Onbaşı Halil ve iki asker ise tutuklanmıştır. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 614/53. Buna benzer bir başka örnek için bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 611/47.

²⁷⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 610/65.

²⁷⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 605/20.

²⁸⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 601/13.

²⁸¹ BOA, DH.ŞFR, nr. 601/136.

²⁸² BOA, DH.ŞFR, nr. 612/80.

kişinin yerel yetkililerce kabul edilmediği İngiliz görevlisi tarafından bildirilmişti. Bunun üzerine Nezaret, gerçek durumun iki güne kadar bildirilmesini ve yapılan yardımlar ile uygulamalarda şikâyete mahal vermeyecek ve fark gözetmeyecek şekilde yapılmasını belirtiyordu²⁸³. İzmit'e bağlı Değirmendere havalisinde bazı İslam çetelerinin Rum ve Ermenilere karşı saldırılarda buldukları İngiltere Sefareti'nden bildirilmesi üzerine tahkikat yapılarak sorumluların cezalandırılmasını Dâhiliye Nezareti 4 Şubat 1919 tarihli telgrafla İzmit Mutasarrıflığı'ndan istiyordu²⁸⁴. Dâhiliye Nezareti bir başka telgrafında Adana'dan sevk edilen Ermenilere Ulukışla'da yapılan saldırılara karşı soruşturma yapılmasını²⁸⁵, Sivas Vilayeti'ne çekilen 1 Haziran 1919 tarihli şifrede ise şunlar ifade ediliyordu²⁸⁶: “*Sivas merkez ve çevresinde toplanmakta olan Ermenilerin güvenlikleri hususunda olumsuz havadisler alınmakta olduğu, bu nedenle Ermenilere karşı gelecek kötü davranışlara izin verilmemesi gerektiği ve gerekli tedbirlerin alınmasını İngiltere Fevkalade Komiserliği'nden bildirilmektedir. Ermenilerin güvenliklerinin sağlanması Harbiye Nezareti'ne yazıldığı gibi vilayetçe de gerekenler yapılmalıdır.*”

Kayseri merkezden Toros ve eşi imzalı 3 Mart 1919 tarihli bir şikâyet telgrafı Dâhiliye Nezareti'ne çekilmiş, bunun üzerine olayın incelenmesi için Kayseri Mutasarrıflığı'na emir verilmişti. Fakat Boğazlıyan'ın Rumdiğin köyü ve çevresinde yağma, hırsızlık gibi olayların olmadığı Kayseri Mutasarrıflığınca yapılan inceleme sonucunda anlaşılmıştı. Sadece on iki yaşlarında bir kız çocuğu kaçırılmıştı. Sonuçta kızı kaçıranlar yakalanmış, kız çocuğu ise Ermeni cemaatine teslim edilmişti²⁸⁷.

Mart 1919 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne Amasya civarındaki Ermenilerin Türklerce tehdit edildikleri, bu sebeple bir kısım Ermenilerin Samsun'a nakledildikleri bildirilmişti. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, Sivas Vilayeti'ne şifre çekerek, söz konusu durumun gerçekliği hakkında bilgi istemiştir. Sivas Valisi Kemal'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 26 Mart 1919 tarihli cevabî şifreli telgrafta, söz konusu yörede Ermenileri tehdit etmek amacıyla, ne bir teşkilat ne de herhangi bir şahsın bulunmadığı, Samsun'a firar veya nakledilen Ermeni olmadığı,

²⁸³ BOA, DH.ŞFR, nr. 95/158.

²⁸⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 96/63.

²⁸⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 96/155.

²⁸⁶ BOA, DH.ŞFR, nr. 100/5.

²⁸⁷ BOA, DH.EUM.AYŞ, nr. 12/90, Lef 4.

Ermeniler hakkında bu tür söylentilerin yabancı devletlerin kontrolünü sağlamak amacıyla, bir takım kişiler tarafından yayılmış olduğu düşünülüyordu²⁸⁸. Sivas'tan gönderilen 11 Temmuz 1919 tarihli bir başka şifrede, Malatya'dan memleketlerine gitmekte olan erkek, kadın ve çocuklardan oluşan iki arabalı Ermeni yolculara Amasya'nın Ezinepazar havalisinde eşkıya saldırısı olduğu, akıbetlerinin belli olmadığı ve olayın araştırıldığı yer alıyordu²⁸⁹. Yapılan araştırmada şu sonuca varıldı²⁹⁰:

“ Malatya'dan Merzifon'a gitmekte olan iki arabada erkek, kadın ve çocuklardan oluşan toplam 10 Ermeni 6 Temmuz'da Amasya'nın Ezinepazar nahiyesi kurbunda Rifle (?) Hanı civarında eşkıyanın saldırısına uğramıştır. Olay esnasında 3 kişilik bir asker grubu tesadüf etmişse de silahların tıkanması nedeniyle karşı koyamamıştır. Bu meseleye bizzat tabur komutanının katılmaması, silahların kontrol edilmeden jandarmaların göreve çıkması gibi sorumsuzlukların sergilenmesi üzerine tabur komutanına soruşturma açılmalıdır. Bunun yanında kafilelere Beldağı Gürcülerinden olduğu anlaşılan eşkıya tarafından saldırıldığı, yolcular arabalarıyla beraber dağa götürülerek öldürüldüğü ve arabaların yakıldığı anlaşılmıştır. Böyle ciddi bir olayın daha derinlemesine soruşturmak için Mamuratü'l- aziz'de bulunan jandarma alay komutanını bekliyorum. Eğer ki hatasının olduğunu anlarsam tebdili hakkında müracaatta bulunacağım. Ayrıca Merzifon kazası 4- 5 aydır kaymakamsızdır. Buraya muktedir bir kaymakamın atanmasıyla güvenliğin sağlanmasında etkili olacaktır.”

Ermeni gazetesi Çağadomard'da İstanbul'a gitmekte olan Kayseri ahalisinden 150 Ermeni'nin bir Türk çetesi tarafından saldırıya uğrayıp öldürüldüğü, para ve mallarının çalındığı, Niğde ve Ereğli'deki yetkililere müracaat edilmişse de bir sonuç alınmadığı haberi yer alıyordu²⁹¹. Yapılan soruşturma neticesinde olayın içeriği şöyledir²⁹²: *“ Kayseri'den Ereğli'ye yola çıkan iki araba Ermeni ile iki araba Müslüman muhacirlerin önünü Kayseri ve Niğde arasında Hotan Hanı civarında*

²⁸⁸ Güney Çağlar, “Tehcir Edilen Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri ve Karşılaşılan Problemler”, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı: 37, Ankara 2001, s. 438.

²⁸⁹ BOA, DH.ŞFR, nr. 637/39.

²⁹⁰ BOA, DH.EUM.AYŞ, nr. 20/111.

²⁹¹ BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 1.

²⁹² BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 4- 5.

silahlı 5 kişi kesmiş, 87 lira, 17 altın ve bir hayli eşyayı gasp etmiştir. Vaki olan müracaatla derhal tahkikata başlanılmışsa da arabacıların ifade vermeden dönmeleri ve silahlı soygun yapanların iz bırakmadan kaçmayı başarmaları, tahkikatın aydınlanmasına izin vermemiştir.” Saldırı sonucu 150 Ermeni'nin öldüğü haberi ise gerçek dışı olup saldırıya uğrayanların arasında Müslümanlar da vardı.

Dâhiliye Nezareti vilayet ve mutasarrıflıklara 15 Mart 1919 tarihinde şifre çekerek bazı yerlerde Müslümanlar tarafından Ermenilerin öldürülmekte olduğu haberlerinin alındığı belirtilerek, güvenliğin sağlanması ve şikâyetlere kesinlikle izin verilmemesi isteniyordu²⁹³. Vilayet ve mutasarrıflıklardan gelen cevaplar ise şu şekildeydi.

Konya (16 Mart 1919)²⁹⁴: Dâhil vilayette Müslümanlar tarafından Ermenilere saldırılar kesinlikle yoktur. Emniyet ve asayiş sağlanmıştır.

Teke (21 Mart 1919)²⁹⁵: Liva dâhilinde asayiş hâkimdir. Hele böyle Ermeni ve Rum milletlerinin saldırıya uğradığı yönünde vukuatlar yoktur. Bu gibi hallere önceden meydana verilmediği gibi bundan sonrada verilmeyecektir.

Erzurum (22 Mart 1919)²⁹⁶: Vilayet dâhilindeki Ermenilere herhangi bir saldırı yoktur.

Sivas (26 Mart- 6 Nisan 1919)²⁹⁷: Ermenileri tehdit etmek amacıyla kurulmuş olan ne bir cemiyet ne de bir fert vardır. Ermeniler korunduğu gibi malları geri verilmiştir.

Trabzon (17 Mart 1919)²⁹⁸: Ermenilere hiçbir taraftan bir gün bile saldırı olmadığı gibi emniyetin sağlanması hususunda bir kat daha itimat gösterilecektir.

Karahisar-ı Sahip (26 Mart 1919)²⁹⁹: Ermeniler, yalnız merkez livada bulunmaktadır. Bunlar ticaret ve sanatlarıyla gayet mutlu bir şekilde geçimlerini sürdürmektedir. Kendilerine hiçbir Müslüman tarafından saldırı olmamıştır.

²⁹³ BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 11.

²⁹⁴ BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 1.

²⁹⁵ BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 2.

²⁹⁶ BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 3.

²⁹⁷ BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 6; BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 4.

²⁹⁸ BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 5.

Ankara (16 Mart 1919)³⁰⁰: Vilayet dâhilinde herhangi bir olumsuz davranış görülmemiş olup, güvenlik hâkimdir.

Diyarbakır (16 Mart 1919)³⁰¹: Vilayet dâhilindeki Gayrimüslim ve Ermenilere yönelik tehdit veya saldırı zerre kadar mevcut olmayıp, istirahatları sağlanmıştır.

Karesi (1 Nisan 1919)³⁰²: Liva dâhilinde zuhur olan vukuat-ı adiyeden başka Ermenilerin ve diğer Gayrimüslimlerin katli gibi bir hadise yoktur.

İçil (20 Mart 1919)³⁰³: Liva dâhilinde önceden olduğu gibi bundan sonrada bütün milletlerin güvenlikleri sağlanacaktır.

Bolu (25 Mart 1919)³⁰⁴: Şimdiye kadar liva dâhilinde Gayrimüslimler hakkında hiçbir şikâyet olmamıştır.

Memleketlerine geri dönen Ermeniler, hükümet yetkililerin ve yerel idarecilerin her türlü güvenlik tedbirlerine rağmen yeri geldiği zaman İtilaf Devletleri'nden yardım istiyorlardı. Bu anlamda Ayıntab Valiliği tarafından Dâhiliye Nezareti'ne çekilen 27 Aralık 1918 tarihli şifre dikkat çekicidir. Şifrenin içeriği şöyledir³⁰⁵:

" Kilis'e 3 subay ve 100 İngiliz askeri geldi. Gelme nedeni Ayıntablı olup, Halep'e sevk edilen Ermenilerin Ayıntab'a döndüklerinde Müslümanlar tarafından bir saldırıya uğramamaları için İngiliz kumandanına müracaat etmeleridir. Ermeniler, İngiliz askerleri Ayıntab'a gelmedikçe dönmeyi düşünmediklerini beyan ettiler. İngiliz askerleri Ayıntab'a girdiklerinde Ermeni kadın, erkek-kız çoluk çocuk askeri karşılamaya gittikleri gibi pek de mağrur göründüler. Burada İnzibat subayı olan General Miyals'a (?) buranın asayışı gayet mükemmel olduğu halde asker getirilmesine ne lüzum ve bunun mütareke ahkâmına aykırı olduğunu söylediğimde, asker burada kesinlikle bir şeye karışmayacaktır. Sadece asayişin gözcüsü olacağını

²⁹⁹ BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 7.

³⁰⁰ BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 9.

³⁰¹ BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 10.

³⁰² BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 12.

³⁰³ BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 13.

³⁰⁴ BOA, DH.KMS, nr. 50-3/1, Lef 14.

³⁰⁵ BOA, DH.ŞFR, nr. 608/20.

söyledi. Şayet bir olay olursa hükümetle beraber güvenliğin sağlanacağı cevabını verdi.”

Osmanlı hükümeti, Ermenilere ya da diğer Hıristiyan unsurlara karşı kötü davranışların yapıldığı yönünde ihbarları anında değerlendiriyordu ve gerekenin yapılması için vilayet ve mutasarrıflıkları uyarıyordu. Hatta yapılanlardan kendisinin bilgilendirilmesini istiyordu. Fakat bazen de kendilerine karşı kötü davranışlarda bulunulduğuna ilişkin yalan haberleri alan Ermeniler de vicdani hislerinden olacak, bu tür haberleri tekzip eden imzalı yazıları merkeze gönderiyordu. Meselâ III. Kolordu Komutanı Miralay Selahattin Bey tarafından Harbiye Nezareti'ne gönderilen yazı bu anlamda dikkat çekicidir. Yazının içeriğinde, İslam ahalisi tarafından Hıristiyanlara tecavüz edilmekte olduğu şayiasının tekzibine karşılık Tokat, Erbaa, Kavak, Çarşamba, Merzifon ve Vezirköprü'deki Gayrimüslimler arasındaki itibarlı kimselerin yazıları vardı. Bunlardan Vezirköprü'den gönderilen tekzip yazısı şöyledir³⁰⁶: *“Memlekette ikâmet ve ba'de-t-tehcir avdet eden Ermenilerle Rumların ileride tehlikeye maruz kalacağından bahisle tekrar hicret için tehditler ile icbâr edilmekte oldukları hakkında bugünlerde istihbar ettiğimiz havadis külliye asılsız olup cümle vatandaşlarımız tarafından hürmet ve muavenat görmekte olduğumuz cihetle şüyu'at-ı mezkûreyi kat'iyen tekzip ve vatandaşlarımız mukâbil hürmetlerimizi huzûr-ı samîlerine de arz eyeriz. Ferman.*

*Vezirköprü Rum Milleti Nâmına
Metropolid Vekili Murad*

*Ermeni Milleti Nâmına
Agop Dereciyan*

Şunu da belirtmek gerekir ki bazı yerlerde Ermeni veya diğer azınlık mensuplarına kötü davranışlarda bulunuluyordu. Fakat bu duruma Ermenilerin kendileri de sebep oluyordu. Dâhiliye Nezareti'nden Van, Bitlis, Erzurum ve Sivas vilayetleriyle Erzincan Mutasarrıflığı'na çekilen 19 Nisan 1919 tarihli şifrede Van, Bitlis, Erzurum ve Karahisar-ı Şarki havalisinde bulunan bazı Ermeni çeteleri seferberlik ilanı üzerine Müslümanların tamamen yok edilmesi amacıyla birtakım cinayetlere kalkıştıkları haber alındığından, gerekli tedbirler alınarak suçluların

³⁰⁶ Bunların dışında ayrıca Tokat, Merzifon, Erbaa ve Kavak'tan gelen tekzip yazıları için bkz. *Osmanlı*, s. 252-256.

cezalandırılması isteniyordu³⁰⁷. Erzurum Vilayeti'ne gönderilen 4 Mayıs 1919 tarihli bir başka şifre, Rusya ve başka ülkelerle kaçan Ermenilerden memleketin asayışı ve düzenini bozacak gibi olanların memlekete girişlerine izin verilmemesi hakkında idi³⁰⁸.

Osmanlı hükümetlerinin İtilaf Devletleri'nin baskısı altında kalması bazı Ermenilere istediği şekilde davranış sergileme cesareti vermiştir. Diyarbakır Vilayeti'nin Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 27 Ocak 1920 tarihli şifresinde şu ifadeler geçmektedir³⁰⁹: *Geçen gün bir düğünden kalkıp silah atan mühtedi Bezzaz Hakkı diğer adı Agop'un üzerinde Urfa Fransız Kumandanıyla iletişim içerisinde olduğu (casusluk faaliyetlerinde bulunduğu) mektup vardır. Yapılan soruşturma neticesinde Hakkı yani Agop'un tehciye uğramamak için sözde Müslüman olmuş, devriye memurlarına hakaret etmiş, silah çekmiş ve hükümete karşı kötü sözler söylemiştir."*

Dâhiliye Nezareti'nden Kayseri Mutasarrıflığı'na gönderilen 24 Mart 1919 tarihli şifre, Pozantı civarında Ermeni eşkıyası tarafından gasp edilen ticari eşya ve bunların değeri hakkında bilgi verilmesi hakkındaydı³¹⁰. Pano adlı kişinin önderliğinde 1.200 kişilik Ermeni kuvveti Iğdır'ın Osmanlı askerlerince boşaltılması üzerine buraya gelerek Müslümanlara karşı katliamlarda bulunmuştur. Özellikle genç Müslüman erkekleri toplayarak belirsiz bir yere götürüp, öldürmüşler ve Müslüman ahalinin mallarına el koymuşlardır. Osmanlı yetkilileri bu durumu Mütareke Komisyonu'nda görevli İngiliz Generale bildirmişler. İngiliz General de gerekenin yapılacağını Osmanlı tarafına belirtmişlerdir³¹¹.

Osmanlı hükümetleri ellerindeki bütün imkânları kullanarak Ermenilerin dönüşlerini sağlamaya çalışmıştır. Öyle ki Ermenilerin ihtiyaçlarının sağlanabilmesi için aç, sefil ve perişan bir halde bulunan Müslüman mültecileri³¹² ihmal ediyordu. Şüphesiz İtilaf baskısı, hükümetlerin bu yönde politika izlemelerine sebebiyet

³⁰⁷ BOA, DH.ŞFR, nr. 98/228; *Sevk ve İskân*, s. 476.

³⁰⁸ BOA, DH.ŞFR, nr. 99/44.

³⁰⁹ BOA, DH.EUM.AYŞ, nr. 31/24, Lef 2- 3.

³¹⁰ BOA, DH.ŞFR, nr. 97/257.

³¹¹ BOA, DH.İ.UM, nr. 20-17/12-047.

³¹² Aydın havalisinden Kuşadası, Güllük ve Milas taraflarına iltica eden mülteciler sefil ve perişan bir haldeydiler. Bkz. BOA, DH.KMS, nr. 52-4/12.

veriyordu. İngiliz Fevkâlade Komiserliği'nden gelen takrire göre, Ankara ile Edirne'den dönen Rum ve Ermeni mültecilere gerektiği şekilde yardım edilmiyordu. Bu kişilerin iâşe ve elbiseleri devletçe karşılanması gerekiyordu. Yapılanlar ise yetersizdi. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti 19 Mart 1919 tarihinde İngilizlere iletmesi için Hariciye Nezareti'ne bir yazı göndererek, Ermeni ve Rumlara yapılanları anlatıyordu. Yazının içeriği Osmanlı hükümetlerinin yapmış oldukları uygulamaları ve yardımları özet mahiyetinde veriyordu. Buna göre yazı şöyleydi³¹³:

“Tehcire tâbi olanların geri dönmelerine izin verilmesi üzerine, son üç buçuk ayda 236.179 kişi nakliye vasıta darlığı ve kötü şartlara rağmen geri dönmeleri sağlandı. Geriye dönenlerden evleri yıkılanlar istisna edilirse geriye kalanların hepsine gayrimenkûlleri iâde edildi. Hatta bunun için Muhacirîn Müdüriyeti'nden görevli bir memurla beraber Yüzbaşı Mr. Lefter Redmer'in Paşa Limanı, Marmara Adası, Erdek ve Bandırma gibi yerleri ziyaret etmesiyle doğrulandı. Ayrıca Gayrimüslimlerin iâşe ve elbiselerinin sağlanamadığı yönünde eleştiriler yapıldı. Hâlbuki bu zamanda Osmanlı Devleti'ne vilayât-ı müstevleyeden dâhil 1 milyona yakın Müslüman mültecilerin de geri dönüşleri oldu. Dolayısıyla devlet, Muhacirîn Müdüriyeti vasıtasıyla onların da sorunlarıyla uğraştı. Şöyle ki, mahallerine iâde edilen Rum ve Ermenilerin imkân doğrultusunda meccânen yemeklik iâşe ve iâşe fiyatıyla tohumluk zahire verildi. Bazı zamanlarda yatak, yorgan gibi eşyalarından başka toprağı ekip biçmesi için tohumluğun yanında alet ve edevat temin edildi. Memleketlerine dönmeye başladıkları günden itibaren yirmi-otuz gün kadar yani varacakları yere kadar sevk süresince yevmiye sağlandı ya da iâşe fiyatıyla ekmek veya hububat temin edildi.

Üç buçuk ay süresince geri dönen 236.179 kişinin yarısı muhtaç olduğu ve günde her nüfusa on lira iâşe bedeli verildiği takdirde ayda 348.000 ve yılda 4.176.000 lira iâşe masrafı olmaktadır. Elbise ihtiyacı için yine toplam nüfusun yarısının elbiseye muhtaç olduğu düşünülürse her nüfusa bir defaya mahsus en düşük on beş lira elbise masrafı olursa 1.745.000 lira tutmaktadır. Bu da toplam 5.920.000 lira etmektedir. Üç buçuk ayda 232 bini geçen kişinin döndüğü ve altı ay içerisinde bir bu kadarında döneceği hesap edilirse yapılacak masraf bir bu kadar daha

³¹³ Sevk ve İskân, s. 465-470; Osmanlı, s. 246-248.

artacaktır. Öyle ki hükümet müesseselerinde beslenmekte olan Gayrimüslim çocuklar istisna edilirse toplam miktar 11.842.000 liraya ulaşmaktadır."

Dâhiliye Nezareti yazısında, Ermeni ve Rumlara yapılan yardım ve uygulamaları da örnekler vererek belirtmektedir. Yalnız sadece Ermenilere yönelik olanlar ve sevk sırasındakiler aşağıda yer almıştır. Yapılanlar şunlardır:

1- Arap, Rum ve Ermeni ailelerin masrafları için Konya'ya 2 milyon kuruş gönderilmiştir.

2- Yalova'da bulunan Ermeniler adına Ohannes vesaire isimli imzayla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen 29 Ocak 1919 tarihli telgrafta, sevk sırasında ve yerlerine geldikten sonra gösterilen gayretten ve yapılanlardan dolayı Osmanlı memurlarına teşekkür edilmektedir.

3- Urfa'nın köylerinden liva merkezine gelen Ermeni yetim ve kadınlardan 120 kişi ile ayrıca 20 yetim Amerikan Dâr'ül-eytâmı'na, 15 yetim Ermeni yetimhanesine ve 30 çocuk akrabalarına teslim edilmiştir. Kalan yetimler Ermeni cemaatine verildiği halde bunları yetiştirecek bir yetimhane olmadığı için şimdilik kabul edemeyeceklerini bildirmişlerdir."

İngilizler, Rum ve Ermenilerin dönüşlerinde aşağıda belirtilen hususların yapılmasını Osmanlı yetkililerinde istemiş ve Dâhiliye Nezareti de 4 Mart 1919 tarihli bir şifreyle vilayet ve mutasarrıflıklara bildirmiştir³¹⁴:

1- Rum ve Ermenilerin sevk edildikleri köylerin yaklaşık mevkileri ve bunların bağlı oldukları kaza ve nahiyeleri gösteren bir kroki tanzim edilerek, Rum ve Ermeni köylerini gösteren yerlerin bir işaretle ayrılması,

2- Yapılacak krokide her köyden çıkarılan Rum ve Ermenilerin ayrı ayrı yaklaşık nüfuslarını belirten bir cetvel,

3- Her köyden şimdiye kadar geri dönenleri içeren ve yaklaşık nüfusu belirten bir cetvel düzenlenmesi,

³¹⁴ BOA, DH.ŞFR, nr. 97/42.

4- Vilayet dâhilinde ve livalarda bugün nerelerde, ne kadar ve nereli Rum ve Ermeni muhaciri olduğu, memleketlerine bağlı kaza ve nahiyeleri de belirten bir cetvel düzenlemesi,

5- Yerlerinden çıkarılanlardan sağlam kalmış binalarının sayısı ve buralardaki Müslüman muhacir ve mülteci sayısını belirten bir cetvel düzenlenmesi.

Diyarbakır Vilayeti'nden gelen 11 Mart 1919 tarihli cevabi şifrede, Ermenilerle kısmen de Rumların oturduğu köy ve kasabaların isimlerinin belirtildiği, istenilen krokinin düzenlenmesi için mevcut ve tanzim edilmiş bir harita olmadığı gibi krokideki yerleri gösteren mevkiilerin birbirine mesafesinin hesaplanmasının ayları bulabileceği, hatta yapılamayacağı ifade ediliyordu. Ayrıca her köyden tehcir edilenlerin ve geri dönenlerin, köylerde sağlam olan binalar ve buralarda kalan Müslüman muhacir ve mültecilerin sayısını belirten cetvellerin düzenlenerek, gönderileceği de yer alıyordu³¹⁵.

2.7. HİLÂL-İ AHMER CEMİYETİ'NİN YARDIMLARI

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Ermenilerin hem sevk ve iskânı³¹⁶ sırasında hem de memleketlerine dönüşleri esnasında yardımları olmuştur. Bu yardımları cemiyetin kendisi bizzat koordine ettiği gibi Ermenilere yardım yapan heyetlerin ihtiyaçlarını gidermek suretiyle de gerçekleştirmiştir.

Hilâl-i Ahmer'in yapmış olduğu yardımlara örnek olarak Adapazarı'na gelip, Kirazlı Köyü'ne gitmek isteyen Ermeni muhacirlerin nakli için, Cemiyet tarafından elli araba tahsis edilmesi, bu muhacirlere elbise ve gıda yardımında bulunulması verilebilir. Sulh ve Selamet Cemiyeti de 1918 yılının Aralık ayı içerisinde Gayrimüslim muhacirlere yardım hususunda bir faaliyet başlatmıştı. Cemiyet bir gazete ilanında Adapazarı'na dönen Ermeni muhacirleri için hastaneler yaptırılacağını, bu amaçla Hilâl-i Ahmer'den kolaylık beklediklerini ifade etmektedir³¹⁷.

³¹⁵ BOA, DH.EUM.2.şb., nr. 67/12.

³¹⁶ Osmanlı hükümetinin Ermenilere yönelik uygulamaları ve Hilâl-i Ahmer'in yapmış olduğu yardımlar için bkz. Sezer, *Sevk ve İskân*, s. 36- 151.

³¹⁷ Atnur, "İade", s. 427.

Sevke uğrayan Ermeniler içerisinde yer alan kimsesiz kız ve kadın Ermenilerden bazıları hastanelerde hemşire veya hastabakıcılık göreviyle hizmet ederek karşılığında iâşeleri sağlanmış, barınma sorunları giderilmiş hatta az da olsa ücret verilmiştir. Kayseri Zencidere Şifa Yurdu'nda çalışan 20 kadar kimsesiz kız ve kadın Ermeni hemşire ve hastabakıcı müessesenin kapatılmasıyla durumlarının ne olacağını Zencidere Şifa Yurdu sağlık yönetimine sormuştur. Çünkü savaşın sona ermesiyle ne akrabaları ne de onları koruyacak birileri olmadığından ne yapacaklarını bilememişlerdir. Aslında Ermeni çalışanları devletin himayesinde kalmak istiyorlardı. Çünkü burada yiyecek, giyecek ve barınma sorunları yoktu. Ayrıca devletin himayesinde kendilerini güvende hissediyorlardı. Sonuçta İstanbul'a dönmek isteyenlere izin verildi ve dönüşleri sağlandı. Dönmek istemeyenler de yine aynı yerde devletin başka müesseselerine yerleştirildi³¹⁸.

2.1. Hilâl-i Ahmer İmdat Heyetleri

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, savaşın olumsuz sonuçlarının görüldüğü Vilayât-ı Şarkiyeden defalarca gelen çağrılar ve ricalar üzerine din ve mezhep farkı gözetmeksizin bölgedeki hastalara bakmak, çıplakları giydirmek, açlara yiyecek vermek amacıyla Erzurum, Erzincan- Şimal-i Mamuratü'l-aziz ve Trabzon'dan oluşan üç bölgeye ayrılan imdat sıhhiye heyetleri oluşturmuştur. Bu heyetler bir başkan, iki doktor, bir kâtip ve iki hastabakıcıdan meydana gelmiştir³¹⁹. İmdat heyetlerinin dört ay görev yapması düşünülmüştü. Fakat bölgeye ulaşıldıktan sonra dört aylık sürenin yetmeyeceği anlaşılacak çalışma süresi bir ay daha uzatıldı. İmdat heyetleri Haziran 1919 ortalarında görev yerlerine gittiler. Heyetler yanlarına 700 ton hububat, 4.500 sandık süt tozu, 10 ton şeker, 10.000 çarık, 100.000 çift çorap, 100.000 metre basma, Amerikan bezinden yapılmış 100.000 don, 100.000 gömlek ve bir miktar kininle birlikte birçok ilaç almışlardı. Fakat görev yerlerine gittiklerinde yoksulluk ve sefaletin tahminlerin de ötesinde olduğu gözlemleyerek, yanlarında

³¹⁸ KA, nr. 315/213; KA, nr. 315/225; *Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkezi Umumi Raporu (1330-1334)*, İstanbul 1335, s. 8; Sezer, *Sevk ve İskân*, s. 110 dipnot 358.

³¹⁹ BOA, DH.KMS, nr. 53-1/69, Lef 3.

getirebildikleri malzemelerin ihtiyaca oranla çok eksik olduğunu İstanbul'daki cemiyet merkezine bildirdiler³²⁰.

İmdat heyetleri bölgeye ulaştıkları ilk günlerde bir süreden beri burada faaliyet göstermekte olan Amerikalılarla birlikte çalışmak önerisinde bulundular. Ancak Amerikalılar, özellikle Hıristiyan unsurlara yardımcı olmak arzusunda olduklarından Rum ve Ermenilerin daha fazla yardıma muhtaç olduklarını öne sürerek bu öneriyi kabul etmediler. Hatta şu ifadeyi kullandılar: "*Biz Hıristiyanlara yardım ediyoruz, size düşen vazife bittabi Müslümanlara yardım etmektir. Yardım edecek insanlar o kadar çok ki, iki heyet de yekdiğeriyle çarpışmadan çalışabilir.*"³²¹. Amerikan yardım heyetleri din ve mezhep farkı gözeterek yardımlarını sürdürürken Hilâl-i Ahmer İmdat heyetleri ise Müslüman mültecilerden başka Ermeni ve Rumlara da yardım elini uzatmıştır.

2.1.1. Trabzon İmdat Heyeti

Trabzon'a gidecek heyette Dar-ül-fünun'da hoca olan Hilâl-i Ahmer Üsera Şubesi Müdürü Yusuf Behçet Bey'in başkanlığında Dr. Süleyman Ethem ve Cemal Ömer, kâtip ve idare memuru olarak Kamil Paşa, Selim Hikmet, Süleyman Zaim beyler ile Hilâl-i Ahmer Hastabakıcı Okulu'ndan mezun Halil ve Kamil efendiler yer alıyordu. Heyetin merkezi Trabzon'du. Lazistan ve Gümüşhane havalisi gerekirse Canik Mutasarrıflığı kazaları da yardım yapılacak yerler olarak belirlendi³²².

Heyetin bu bölgedeki yardım faaliyetleri ise şu şekildeydi³²³: Trabzon'da bir aşhane açarak günde 500-750 fakire yemek dağıtıldı. Aşhaneye gelemeyecek durumda olanlara da aylık 5 kilo hububat ve çamaşır gönderildi. Ayrıca halkın yardımlarıyla kurulan ve yardımların arkası kesilince kapanmak tehlikesiyle karşılaşan yetimhanenin ihtiyaçları karşılandı. Diğer taraftan Muhacirîn İdaresi altında fakirler yurdunda çok kötü şartlar altında barındırılan 500 kişiye yardım eli uzatıldı.

³²⁰ Ögün, *Trajedî*, s. 158; Erol Kaya, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri Vilayât-ı Şarkiyye ve Aydın Mültecileri (1915-1923)*, Ankara 2007, s. 130.

³²¹ Ögün, *Trajedî*, s. 159.

³²² BOA, DH.KMS, nr. 53-1/69, Lef 4.

³²³ Ögün, *Trajedî*, s. 159- 160.

Şehir merkezi dışında Giresun, Ordu, Tirebolu ve Perşembe kazalarında da 30 ton kadar erzak ve eşya dağıtıldı. Yine Gümüşhane'ye kadar olan kasaba ve köylere 12 ton hububat, 3.000 arşın Amerikan bezi, 2.000 don, 2.000 gömlek ve bir miktar çarık ile ilaç ulaştırıldı. Açlık ve sefaletin yanında bölgede ciddi sağlık problemleri de vardı. Uyuz, frengi ve belsoğukluğu gibi hastalıklar salgın halindeydi. Bazı yerlerde halkın yüzde 20'si frengi hastalığına yakalanmıştı. Bu nedenle heyetin sağlık alanında yapacağı çalışmalar da çok önemliydi. Öncelikle kapanmak üzere olan hastanenin ihtiyaçları karşılanarak faaliyetini sürdürmesi sağlandı. Ayrıca 25 yataklı bir hastane açıldı. Böylece günde ortalama 100 kişi muayene ediliyor, ayakta tedavi edilemeyenler hastaneye yatırılıyordu. Yine Gümüşhane, Kelkit ve Şirvan taraflarında da salgın hastalıkların hüküm sürmekte olduğunun haber alınması üzerine Gümüşhane'de de bir muayenehane açıldı.

2.1.2. Erzincan- Şimal-i Mamuratü'l-aziz İmdat Heyeti

Bu bölgeye gönderilecek heyet Üsküdar Sultanisi Fransızca öğretmenlerinden Hilâl-i Ahmer Tahrirat Kâtibi Safvet Bey'in başkanlığında olup, lağv edilmiş olan Süveyş Hilâl-i Ahmer Heyet-i İmdadiyesinde görev yapan Operatör Doktor Akif Şakir, yine lağv edilmiş olan Erzurum Hilâl-i Ahmer Hastanesi'nde idare memuru merkez ambar veznedarı Hasan Tahsin Bey, Hilâl-i Ahmer Hastabakıcı Okulu'ndan mezun Kenan ve İsmail Hakkı Efendiler ve üç hademedden oluşmaktaydı. Bu ikinci heyetin merkezi Erzincan idi. Yalnız Şimal-i Mamuratü'l-aziz kazaları dâhilinde de görev yaptılar. Bu heyete daha sonra bir doktor daha atanacaktı³²⁴.

İstanbul'dan Trabzon'a denizyoluyla ulaşan Safvet Bey başkanlığındaki Erzincan İmdat Heyeti, 50 tona yaklaşan zahire, ilaç, giyecek ve diğer malzemelerden ibaret olan yükünü yörede nakliye aracı bulmak pek zor olduğundan büyük zorluklarla Erzincan'a ulaştırabildi. Heyet görev yerine ulaştıktan sonra vakit kaybetmeden çalışmaya başladı. Erzincan İmdat Heyeti tarafından Ekim ayı sonlarında Hilâl-i Ahmer merkezine gönderilen bir raporda heyetin Erzincan civarındaki faaliyetleri şöyleydi³²⁵:

³²⁴ BOA, DH.KMS, nr. 53-1/69, Lef 4.

³²⁵ Ögün, *Trajedî*, s. 160-162.

" Erzincan merkezine bağı üç nahiye ve yüz on köy ile Palu kazasının altmış iki köyünde çamaşır tevziatı yapılmıştır. Yapılan yardımların bayrama rastlaması halkın memnuniyetini bir kat daha arttırmıştır. Din ve mezhep ayırımı yapmadan bütün ahalinin memnun edilmesine çalışılmaktadır. Rumlara ve Ermenilere yapılan yardımları belgelemek üzere fotoğraflar çekilmiştir. Şimdiye kadar 20.000 kişiye çamaşır, bez, iğne, iplik ve çarık verilmiştir. Tevziat sırasında gerek görülenlere çiçek aşısı yapılmıştır. Üç gün sonra Refahiye kazasına gidilerek aynı şekilde çalışmaya devam edilecek, daha sonra Kemah ve Kuruçay kazalarına da gidilecektir. Çalışmaların kasım ayı başlarında tamamlanacağı tahmin edilmektedir.

Açılan hastanelerde şimdiye kadar 1.270 hasta tedavi edilmiştir. Dâr-ül-eytâm'da bulunan yetim, kimsesiz ve iş göremeyecek durumda bulunan 250 kişiye yatak, yorgan temin edilmiştir. Kendilerine her gün etli çorba verilmektedir. Açlıktan ölüme mahkûm bir halde bulunan biçarelerin hayatları bu yardımlar sayesinde kurtarılmıştır. Yaklaşık olarak 300 mevcutlu yetimhaneye 40 ton zahire verilmiştir. Ancak kış geldiğinde buraya sığınacak olanların miktarı artacağından verilen zahire yeterli olmayacaktır."

Heyet tarafından Pülümür, Refahiye, Kuruçay, Kemah kaza ve nahiyelerinde 35.000 kişiye çamaşır ve Amerikan bezi, 2.000 çift çarık verildi. Yine gerek görülen bazı yerlerde çiçek aşısı yapılarak bedava kinin dağıtıldı. Heyetin görev alanı içerisinde yer alan Mamuratü'l- aziz, Eğin, Arapkir ve Keban'da da ahaliye ve yetimhanelere bir miktar çamaşır ve ilaç yardımında bulunuldu³²⁶. Heyet, Manik köyünde muhtacine verilmek üzere 75 sarı bez³²⁷, Keban'da bulunan muhtacın ve hastalara kullanılmak üzere 1937.5 metre Amerikan bezi ve 2 kilo kinin³²⁸, Eğin hükümet hastanesine 9 kalem eşya ve erzak³²⁹, Erzincan'a 23 kalem tıbbi ilaç³³⁰, Arapkir'e önceden verilmiş olan çamaşırlardan başka yeniden 1.452 metre çamaşırlık, tıbbi ilaçlar ve sargı bezi³³¹, Mamuratü'l- aziz Vilayeti'ne 50 kalem tıbbi

³²⁶ Öğün, *Trajedi*, s. 162; Kaya, *Türk Mültecileri*, s. 131.

³²⁷ KA, nr. 71/97-1.

³²⁸ KA, nr. 71/97-3.

³²⁹ Bunlar 1.927 metre Amerikan bezi, 250 adet gömlek, 150 adet don, 24 adet makara iplik, 24 adet kuka iplik, 85 çift çarık, 66 kıyye sodkala (?), 100 kıyye şeker, 38 kilo salyon (?)dur. Bkz. KA, nr. 71/97-1.

³³⁰ KA, nr. 71/97-12.

³³¹ KA, nr. 71/97-13.

malzemenin yanı sıra 8 kalem malzeme³³² dağıtmıştır³³³. Ayrıca Erzincan'da 78 Ermeni ve 40 Rum ailesine çamaşır ve erzak yardımı yapmıştır³³⁴. Bunun yanında Mamuratı'l-aziz Ermeni Yetimhanesi için şu eşyaları almıştı³³⁵: 15 paket neosalvarsan (?) 45'lik, 5 paket neosalvarsan 90'lık, 1 kilo alkol, 250 gram tendürdiyot, 100 gram karbonat, 4 kilo sülfat desod, 2 kilo kinin, 100 gram bor, 1 top bez 171 arşın, 2 top ...?, 171 arşın, yumak, makara ve iğnedir.

Bazı durumlarda ihtiyaca göre heyetlerin birbiriyle erzak mübadele ettiklerini görüyoruz. Meselâ Erzincan Heyeti'ne ait 48 balya Amerikan beziyle Trabzon Heyeti'ne ait 20 balya don ve 24 balya gömlek³³⁶, yine Erzincan'daki heyette yer alan 1 balya Amerikan bezi ile Trabzon'daki heyette bulunan 75 don ve 75 gömlek değiştirilmiştir³³⁷.

2.1.3. Erzurum İmdat Heyeti

Dr. Lütfi (Kırdar) Bey'in başkanlığındaki bu heyet de yine deniz yoluyla Trabzon'a geldikten sonra 30.000 kat çamaşır, 400 ton erzak ve bir miktar ilaçla birlikte Erzurum'a hareket etti. Bu heyet de tıpkı Trabzon ve Erzincan heyetleri gibi faaliyet bölgesindeki yardıma muhtaç insanlara yiyecek, giyecek ve sağlık hizmetleri hususunda yardımcı olmaya çalıştı³³⁸. Özel olarak düzenlenmiş bir fırında ekmek pişirilerek toplam 1.000 nüfusa yarımşar kilo ekmek dağıtıldı. Ayrıca özel bir binada genel bir muayenehane açılarak toplam 200-300 hasta tedavi edildi ve ilaçları bedava dağıtıldı³³⁹.

İmdat heyetleri, Kasım 1919 tarihinde görevlerini tamamlayarak bölgeden ayrıldılar. İmdat heyetlerinin Vilayât-ı Şarkiyedeki faaliyetleri devam ederken, Rönesans Gazetesi ve bu gazetenin çevresinde yer alan birtakım art niyetli kimseler

³³² Bu 8 kalem malzeme şunlardı: 4 adet hasta gömleği, 400 adet gömlek, 600 adet don, 8 kutu makara, 2 kutu kok (?), 30 paket iğne, 9 top yani 700 metre Amerikan bezi, 2 top yani 760 kutu saha (?). Bkz. KA, nr. 71/97-14.

³³³ Ayrıca Çerçili köyünden Mahmud oğlu Osman'a 7'şer adet don ve gömlek olmak üzere toplam 14 adet, Erzincan Teke köyünden Sufi oğlu Osman'a 10'ar adetten toplam 20 adet don ve gömlek verilmiştir. Bkz. KA, nr. 71/97; KA, nr. 71/97-2.

³³⁴ Ögün, *Trajedî*, s. 161 dipnot 416.

³³⁵ KA, nr. 71/97-9.

³³⁶ KA, nr. 71/97-8.

³³⁷ KA, nr. 71/97-7.

³³⁸ Ögün, *Trajedî*, s. 162.

³³⁹ Kaya, *Türk Mültecileri*, s. 134.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin faaliyetlerini karalamak için bir kampanya başlattılar. Uluslararası kuruluşların dikkatini Doğu vilayetlerine ve Ermeni meselesine çekmek amacıyla başlatıldığı anlaşılan bu kampanyanın temel iddiası, Hilâl-i Ahmer heyetlerinin din ve mezhep farkı gözeterek sadece Müslüman ahaliye yardımcı oldukları şeklindeydi. Bu iddiaları incelemek için Trabzon'a giden Salib-i Ahmer Cemiyeti yani Kızılhaç temsilcilerinden Kont de Şaban, imdat heyetlerinin din ve mezhep farkı gözetmeksizin herkese yardım etmekte olduklarını tespit ettikten sonra Osmanlı hükümetine sunduğu raporunda da söz konusu iddianın gerçek dışı olduğunu belirtmiştir³⁴⁰.

2.2. Ermeni Muhacirleri Muavenet Merkez Komisyonu'na Yapılan Yardımlar

Ermeniler memleketlerine dönmeye başlayınca Ermeni Patrikliği'nin de dönüşleri kolaylaştırmak için aktif rol oynadığını görüyoruz. Bu amaçla Patrik, komisyon kurmuştur. Kurulan komisyona yardımlarda bulunması için Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nden yardım istenmiştir. Cemiyet de bu isteği karşılıksız bırakmamıştır. Kurulan komisyonla ilgili Ermeni Patrikliği 24 Aralık 1918 tarihinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne komisyonla ilgili hem bilgilendirme hem de yapılan yardımlardan dolayı teşekkür yazısı göndermiştir. Yazı şöyledir³⁴¹:

“ Savaş başladıktan sonra eski hükümet tarafından başka yerlere sevk edilen Ermenilerden peyderpey çoğu Konya yoluyla İstanbul'a, diğer bir kısmı da Karahisar-ı Sahip, Eskişehir ve Ankara yoluyla doğrudan doğruya memleketlerine dönmektedir. Bugün gerek buldukları istasyonlarda gerekse İstanbul'dan memleketlerine gönderilinceye kadar sefalet ve perişan olmadan rahat bir şekilde memleketlerine dönmelerini sağlamak için İstanbul'da "Ermeni Muhacirleri Muavenet Merkez Komisyonu" adıyla bir komisyon kuruldu. Komisyonun başkanı Islahat Maliye Komisyonu üyesi Mihran Karakaşyan Efendi, İkinci Başkan Vükela-i Deavi'den Artin Kayseryan Efendi, 1. Kâtip yazar ve öğretmen Mikayil Şemdaphayan, 2. Kâtip tüccar Bervant Beyahyan Efendi seçilmiştir. İstanbul'a gelen muhacirlerin burada kaldıkça ihtiyaçlarını karşılamak için Merkez Komisyon'dan

³⁴⁰ Kaya, *Türk Mültecileri*, s. 164-165.

³⁴¹ KA, nr. 74/65.

başka, merkeze bağlı Kadıköy, Üsküdar, Galata, Kumkapı, Samatya ve Makriköy'de birer menzil komisyonlar kurulmuştur. Bunların yanında gerekli olan başka yerlerde de komisyonlar vardır. İstanbul'a çoğunlukla sefil ve perişan bir halde gelen muhacirler içerisinde hasta olanlar olduğu gibi onların barındırıldıkları yerler dar ve kötü koşullar içindedir. Dolayısıyla bulaşıcı hastalıkların ortaya çıkmasına sebebiyet verebilir... Ayrıca cemiyetiniz talep üzerine muacelat, mekulat, melbusat ve tathirata mahsus sağladığı için şükranlarımızı sunarız."

Yazının içeriğinde dikkat çeken diğer bir husus ise yardım işlerinde birlik ve düzeni sağlayabilmek için komisyon dışında muhacirler adına istenen yardımlara itibar edilmemesiydi. Ayrıca merkez komisyon başkanıyla kâtiplerden biri tarafından imzalanan ve komisyon mührü taşıyan müracaatların dikkate alınmasıydı³⁴². Bu komisyon 2 Aralık 1918 tarihli yazıyla Anadolu'nun çeşitli yerlerinden gelen ve Samatya'da iskân edilmekte olan erkek ve kızlardan oluşan 640 Ermeni muhacirini için çamaşır, çorap, hırka gibi elbiseler, odun, çay, yağ gibi erzaklar, dezenfekte kullanılmak üzere bir etüv, portatif bir kazgana, battaniye ve çeşitli tıbbi ilaçlar talep etmiş ve Hilâl-i Ahmerce bu istekler yerine getirilmiştir³⁴³.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, komisyonun isteği üzerine Konya, Eskişehir gibi sevk istasyonlarında bir çayhane ve aşhane açmıştır³⁴⁴. Muhacirlerin tedavi edilmesi için komisyonca açılan dispanserlerin ihtiyacı da Hilâl-i Ahmer tarafından karşılanmıştır. 4 Ağustos 1919 tarihli yazıyla komisyon, muacelat ve 39 kaput istiyordu³⁴⁵. Merkez Komisyon'un muhacirlere bakması için İstanbul'da Kadıköy, Üsküdar, Galata, Kumkapı, Samatya ve Makriköy'de birer menzil yerleri vardı. Bu altı menzilde 7 Ocak 1919 tarihi itibariyle ortalama 3.000'e yakın kişi bulunuyordu. Ayrıca bunların birçoğu yollarda ve menzil yerlerinde hastalanıyordu. Muhacirlerin tedavileri için menzillerin içerisinde tedavihane kurulması düşünülüyordu. Ancak kurulacak olan sağlık yerlerinin karyola ve yatak takımlarına ihtiyacı vardı ve komisyon, ihtiyaçların Osmanlı askerleri için açılan fakat şimdi kapalı olan hastanelerden geri vermek

³⁴² KA, nr. 74/65.

³⁴³ KA, nr. 850/6; KA, nr. 850/7.

³⁴⁴ KA, nr. 850/9.

³⁴⁵ KA, nr. 988/6.

suretiyle sağlanabileceğini Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne ilettiler. Komisyonun istedikleri şunlardı: 200 adet karyola ve yatak takımı ile 6 adet seyyar aşhane idi³⁴⁶.

Ermeni Muhacirleri Muavenet Merkez Komisyonu Başkanı Loyt Topalyan adına Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne gönderilen 10 Haziran 1919 tarihli yazıda, İstanbul ve Anadolu'nun muhtelif yerlerinde olan yetimhaneler ve dispanserlerde bulunan 10.000'e yakın muhacir ve 50.000 yetim için tıbbi malzeme ve eşyanın tedarik edilmesi hakkındaydı³⁴⁷. Komisyon, muhacirlerin sayısı gittikçe arttığından 4 Temmuz 1919 tarihli yazıyla ilk istenilen listeye ekleme yapmış³⁴⁸ ve 13 Temmuz 1919 tarihinde Hilâl-i Ahmer merkezinden komisyona olumlu cevap verilmiş ve iki güne kadar İstanbul'daki Kantarcılar Hilâl-i Ahmer merkez ambarına müracaat ederek, malzemeleri alabilecekleri belirtilmişti³⁴⁹.

Komisyon tarafından yetimhaneler ve buradaki yetimler için 20.000 metre kaput, 8.000 metre dar kaba bez, 1.000 tabak, 1.000 çatal ve 4 paket iplik 4 Şubat 1919'da istenmişti³⁵⁰. Belirtildiği üzere Komisyon, Ermeni muhacirlere yardım ediyordu. Ama ihtiyaçlarını Hilâl-i Ahmer'den karşılıyordu. Cemiyet de eldeki imkânlar ölçüsünde yardımlarını esirgemiyordu. Fakat bazen taleplere olumsuz cevap verebiliyordu. 29 Kasım 1919 tarihinde Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne gönderilen yazıya göre Ermeni Muavenet Milliye Cemiyeti'ne bağlı yetimhanelerde bulunan yetim çocuklar için verilen 38 kalem tıbbi eczanın şimdiye kadar 26 kalemi tamamen bitmişti ve yeniden isteniyordu. Verilen cevapta ise istenilen ilaçların tamamen Anadolu'ya giden heyetlere verildiği için ve maddi imkânların yetersizliğinden şimdilik yeniden tedariki mümkün değildi³⁵¹.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, komisyon dışındaki ihtiyaç isteklerini görmemezlikten gelememiştir. Özellikle Anadolu'dan gelen yetim çocukların bakımı için Nişantaşı Emir Efendi Sokağı'nda bir yetimhane açılmıştı. Yetimler arasında görülen hastalıkların tedavisinde kullanılmak üzere ilaç listesi 14 Aralık 1919 tarihli yazıyla Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'ne verilmişti. 10 gün sonra Hilâl-i Ahmerce verilen cevapta

³⁴⁶ KA, nr. 645/47.

³⁴⁷ KA, nr. 534/2-1.

³⁴⁸ KA, nr. 534/2-2.

³⁴⁹ KA, nr. 534/2.

³⁵⁰ KA, nr. 70/31.

³⁵¹ KA, nr. 534/3. İstenilen ilaçlar için bkz. KA, nr. 534/3-1.

ise istenilen miktarda verilmesi kararlaştırılmıştı³⁵². Yine aynı şekilde Anadolu'dan peyderpey gelen ve Galata Ermeni Kilisesi'nde kalan sayıları 500'ü bulan Ermeni muhacirleri için ihtiyaç duyulan ilaçlar Hilâl-i Ahmerce gönderilmişti³⁵³. Yedikule Ermeni Hastanesi İdare Heyeti, 19 Temmuz 1919 tarihinde Hilâl-i Ahmer'e bir yazı göndererek şunları belirtiyordu³⁵⁴: *"Savaş mali durumumuzun kötüleşmesine sebebiyet verdiği için hastanemizin ihtiyaçlarını karşılayamıyoruz. Şu sıralarda hastanemize memleketlerine dönmek amacıyla muhacirler gelmektedir. Özellikle çamaşırlara çok ihtiyacımız bulunmaktadır. Bu nedenle ihtiyaçlarımızın karşılanmasını istiyoruz."*

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti mütarekeden sonra memleketlerine dönen Ermeni muhacirlerine yardım etmek amacıyla kurulmuş olan muhtelif heyetlerle bu heyetler adına Patrikhane'den gelen müracaatlar üzerine 28.128 metre Amerikan bezi, 1.360 adet gömlek, 100 battaniye, 500 çift çorap ve daha birçok sıhhi malzeme ile erzak için gerekli porselen gereçleri vermiştir³⁵⁵.

³⁵²Bu ilaçlar ayrıca Şişli'de yeni açılan Ermeni yetimhanesinde hastaların tedavisinde de kullanılacaktı. Bkz. KA, nr. 850/8.

³⁵³ KA, nr. 850/3.

³⁵⁴ KA, nr. 645/164.

³⁵⁵ *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti*, s. 40-41.

SONUÇ

Sevke tabi tutulan Ermenilerin geri dönüşleri aslında 1918 yazında, sınırlı da olsa başlamıştı. 18 Aralık 1918 tarihinde geri dönüş kararnamesinin vilayet ve mutasarrıflıklara iletilmesiyle birlikte memleketlere dönüşler başladı. Dönüşler isteğe göre olacak ve zorlama yapılmayacaktı. Osmanlı hükümetleri Ermenilerin dönüşlerine dikkat etmiş, dönüşlerin düzenli ve rahat bir şekilde gerçekleşmesi için imkânlarını en sonuna kadar kullanmaya çalışmıştır. Dönüşler vilayetlerle yapılan görüşmelerden sonra yapılacaktı. Şöyle ki, memleketlerine dönecek Ermenilerin memleketlerinde iâşe ve iskân sorunu bulunmuyorsa izin verilecekti. Aksi takdirde bu sorunlar giderildikçe dönüşler sağlanacaktı. Ayrıca Osmanlı hükümetleri dönüşler sırasında her zaman İtilaf baskısını ensesinde hissetmişlerdir.

Osmanlı hükümetleri dönüşlerde nakil vasıtaları olarak araba ve vapurların yanı sıra hızlı ve güvenli olması bakımından özellikle trenleri kullanmıştır. Ermenilerin nakil masrafları için bütçesinden paylar ayırmış ve zorunlu ihtiyaçlarını gidermesi için yevmiyeler tahsis etmiştir. Ayrıca yiyecek, giyecekler sağlanmış ve ara istasyonlarda geçici barınma yerleri kurulmuştur. Yetim çocuklar ve dul kadınların dönüşlerine ayrıca önem verilmiştir. Ama bunların dönüşlerinde sıkıntılar çekilmiştir. Özellikle Ermeni Patriklığı'nin ve cemaatinin Müslüman çocukları da Ermeni gösterme çabası sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Ermenilere sağlık hizmetleri de sağlanmış, bulaşıcı hastalıklara karşı önlemler alınmış ve gerektiğinde aşılari yapılmıştır. Osmanlı hükümetlerinin dönüşler sırasında önem verdiği hususlardan biri de kafilelerin güvenli bir şekilde memleketlerine ulaşmalarıydı. Bu amaçla kafilelere saldırıları önlemek ve onları korumak için kafilelerin başına memurlar atanmış, güvenlik güçleri görevlendirilmiştir. Görevlerini kötüye kullananlar görevlerinden azl edilmiş ve yerine daha iyi yapacak kişiler atanmıştır.

Ermeniler memleketlerine vardıklarında da Osmanlı hükümetlerinin onlara yönelik olumlu uygulamaları olmuştur. Eski yerleri iâde edildiği gibi, zorunlu ihtiyaçlarını gidermesi için yevmiye verilme süresi uzatılmış, ziraat araç- gereç yardımında bulunulmuş ve vergilerden belli bir süre muaf tutulmuştur.

Osmanlı hükümetleri ekonomik şartlardan dolayı Amerikan yardımlarına sıcak bakmıştır. Bu nedenle Anadolu'ya gelen Amerikan heyetlerine kolaylık gösterilmesini memurlarından istemiştir. Amerikan heyetleri her ne kadar din ve mezhep farkı gözetmeksizin İstanbul ve Anadolu'daki insanların ihtiyaçlarını gidermeye çalıştıklarını söyleseler de eylemleri aksini göstermiştir. Yardımların pek çoğunu Rum ve Ermenilere yapmışlar, mülteci Müslümanları adeta görmemezlikten gelmişlerdir.

Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin de Ermenilere dönüşleri sırasında yardımları olmuştur. Cemiyet, istasyonlarda kabileler için çayhane ve aşhaneler kurmuş ve seyyar tedavi merkezleri açmıştır. Ermeni Patrikliği ve cemaati tarafından kurulmuş olan yardım cemiyetlerinin ihtiyaçlarının birçoğu Hilâl-i Ahmer Cemiyeti tarafından karşılanmıştır. Ayrıca bunların muhacir Ermeniler yararına düzenledikleri konserlerden hükümetçe vergi alınmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

A. ARŞİVLER

I. BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

Toprak İskân Genel Müdürlüğü Fonu

II. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî Belgeleri

Dâhiliye Nezareti Emniyet-î Umûmîye Müdüriyeti Asayiş Kalemî Belgeleri

Dâhiliye Nezareti Emniyet-î Umûmîye Müdüriyeti 2. Şube Belgeleri

Dâhiliye Nezareti Emniyet-î Umûmîye Müdüriyeti Ecânib Kalemî Belgeleri

Dâhiliye Nezareti Emniyet-î Umûmîye Müdüriyeti Seyrüsefer Kalemî Belgeleri

Dâhiliye Nezareti Umûr-ı Mahalliye-î Vilâyât Müdüriyeti Belgeleri

Dâhiliye Nezareti İdare-î Umûmîye Belgeleri

Dâhiliye Nezareti Kalem-î Mahsûs Müdüriyeti Belgeleri

Hâriciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası

Hâriciye Nezareti Tasnifi Siyasî Kısım Evrakı

Meclis-î Vükelâ Mazbataları

III. KIZILAY ARŞİVİ

B. YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslar'da ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi (1906-1918),

Cilt: I, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire

Başkanlığı Yayın Nu: 23, Ankara 1995.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt: VIII, Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2005.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 14, Ankara 1995.

Osmanlı Belgelerinde Ermenilerin Sevk ve İskânı (1878-1920), Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu: 91, Ankara 2007.

Türk-Ermeni İhtilâfı Belgeler, Editör: Hikmet Özdemir-Yusuf Sarıncay, TBMM Yayınları No: 126, Ankara 2007.

B. KİTAPLAR, MAKALELER VE TEZLER

AKÇA, Bayram, "1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey'in İdamı", *Ermeni Araştırmaları 1. Türkiye Kongresi Bildirileri*, Cilt: II, Avrasya Stratejik Araştırmaları Merkezi, Ermeni Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 2003, s. 25-34.

-----, *1915 Ermeni Tehciri ve Urfa Mutasarrıfı Şehit Nusret Bey*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2007.

ATA, Ferudun, *İşgal İstanbul 'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yayınları, Ankara 2005.

ATNUR, İbrahim Ethem, *Türkiye 'de Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesi (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2005.

-----, "Tehcir Edilen Ermenilerin İskânı Mal ve Mülklerinin İadesi", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı: 37, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s.420-430.

AYIŞIĞI, Metin, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, TTK Yayınları, Ankara 2004.

- BAKAR, Bülent, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2009.
- BARTON, James L., *Story Of Near East Relief (1915-1930)*, An Interpretation, The Macmillan Company, Newyork 1930.
- Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar*, Dâhiliye Nezareti Muhacirîn Müdüriyeti Umumiyesi Neşriyatından: 6, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1337.
- ÇAĞLAR, Güney, "Tehcir Edilen Ermenilerin Eski Yerlerine İadeleri ve Karşılaşılan Problemler", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I*, Sayı: 37, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2001, s. 435-447.
- ÇİÇEK, Kemal, *Ermenilerin Zorunlu Göçü 1915-1917*, TTK Yayınları, Ankara 2005.
- Ermeniler: Sürgün ve Göç*, Yazarlar: Hikmet Özdemir ve Diğerleri, TTK Yayınları, Ankara 2004.
- GÜRÜN, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, 6. Baskı, İstanbul 2005.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, TTK Yayınları, Ankara 2001.
- , *Ermeni Tehciri*, Babiâli Kültür Yayıncılık, 10. Baskı, İstanbul 2007.
- KARACA, Taha Niyazi, *Ermeni Sorununun Gelişim Sürecinde Yozgat'ta Türk-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2005.
- KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi*, Cilt: V, TTK Yayınları, 8. Baskı, Ankara 2007.
- KAYA, Erol, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de Türk Mültecileri Vilayât-ı Şarkiyye ve Aydın Vilayeti Mültecileri (1915-1923)*, Ebabil Yayıncılık, Ankara 2007.

- Osmanlı Hilâl-i Ahmer Cemiyeti, Merkezi Umumi Raporu (1330-1334)*, Matbaa-i Orhaniye, İstanbul 1335.
- ÖĞÜN, Tuncay, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, Ankara 2004.
- SARINAY, Yusuf, "Ermeni Tehciri ve Yargılamalar (1915-1916)", *Ermeni Soykırım İddiaları, Yanlış Hesap Talat'dan ve Tehcirden Dönünce*, Der. Mustafa Çalık, Cedit Neşriyat, Ankara 2006, s.179-190.
- , "24 Nisan 1915 Genelgesi ve İstanbul'da Tutuklanan Ermeni Komitecileri", *Tarihi Gerçekler ve Bilimin Işığında Ermeni Sorunu*, Editör: Bülent Bakar, Necdet Öztürk, Süleyman Beyoğlu, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2007, s. 129-145.
- SEZER, Cemal, *Ermenilerin Sevk ve İskânı Hakkında Yapılan Uygulama ve Yardımlar (1915-1917)*, Selçuk Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011.
- SÜSLÜ, Azmi, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları No: 5, Ankara 1990.
- URAS, Esat, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, 2. Baskı, İstanbul 1987.

EKLER

جمهوری اسلامی ایران
وزارت امور خارجه
مكتب امور اعزامی و ترخیصی

شماره گذرنامه: ۱-۴
تاریخ: ۱۳۵۷

شماره و نام گذرنامه	شماره: ۱۱۱ نام: ...	شماره: ۱۱۱ نام: ...	شماره: ۱۱۱ نام: ...
شماره و نام گذرنامه	شماره: ۱۱۱ نام: ...	شماره: ۱۱۱ نام: ...	شماره: ۱۱۱ نام: ...

مأمور اعزامی: ...

مأمور امضای: ...

تاریخ: ... ساعت: ...

مکان: ...

(۱) اول ویا مسکونه امیران دری ایلیان دره در ش اول بندر.

۱۱۱/۸۹/۶۵۲ ۳۲۲ DH

دفتر اطلاعات و کیفرات
چشمی و رادیو

معاونت نظریه‌پردازانه و آموزشی مرکز اطلاعات و کیفرات

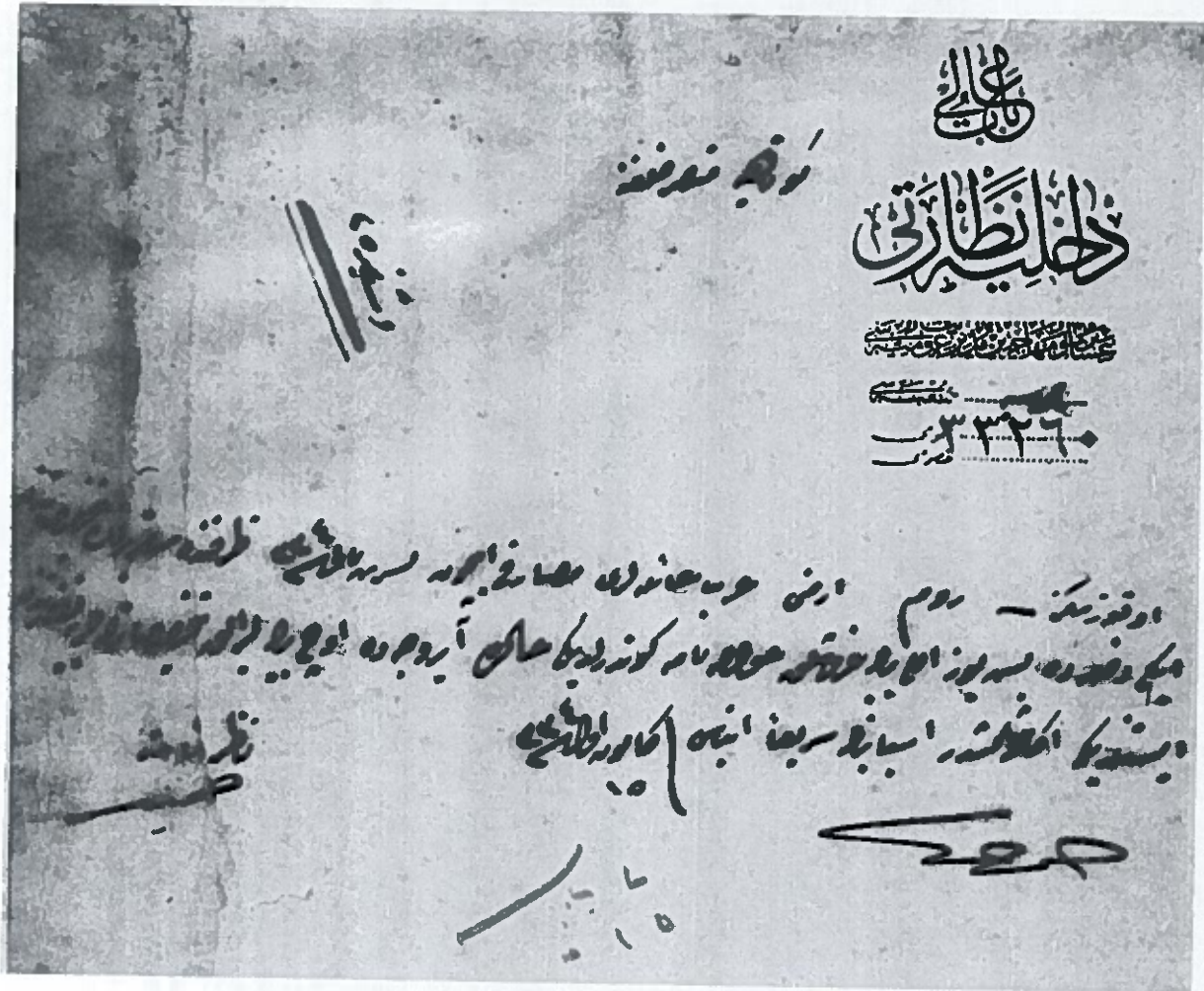
سوق و با کبیله	نوسرو	ساعت	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول
	تاریخ	دقیقه	اول	دقیقه	دقیقه	دقیقه	دقیقه	دقیقه	دقیقه
	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول

نوسرو	تاریخ	ساعت	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول
نوسرو	تاریخ	ساعت	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول	ساعت اول

Handwritten notes and reports in Persian script, including dates and times such as 1362, 1363, and 1364. The text is organized into several lines, some with underlines, and includes various annotations and possibly a list of items or events.

OH SFR. 605/80/2

محل ثبت

Ek II. Kütahya Mutasarrıflığı'na 550.000 kuruş gönderildiği gibi niçin 3.000 lira istenildiği hakkında. Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 94/138.

<p>رقم ٦٢٥</p>		<p>رقم ٦٢٥</p>	
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>
<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>	<p>نوع و تاريخ</p>

Ek III. Bitlis'e gidecek olan 550 kişilik Ermeni kafilesinin iaşesinin sağlanması hakkında.
Bkz. BOA, DH.ŞFR, nr. 601/13.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

خالد بن عبد الله

امير المؤمنين

تاریخ
مردی
مردی

ای بابا عیال من...
« ما نور آرزویم... »
مادر به من...
مهر من

امریقا مدت جتیه پیش بی بی منی آرزو ک تحت ریاسته اولرد اول کسیده لر کسیده بر صفت بو تو بومین
و طالع راجه بر صفت امیر ترسیات اجرامی ما موریتو آتیشده ، اقهار ، قوت ، و و جهره
تدیر ، اط ، رسر ، اور ، شام ، ریبر ، در سر رفید و استغیبه ، کجه جلد
صفت مذکوریه هو صورت سر سیهت ارازمی و استغیبه کسه و کله اولردیه امیر به صفت
استداعت و اینده نیک نامیه و استغیبه کسه با لعملم ما موریه تسم رفه یلر ، اجته تو جیلر

تبا

Ek IV. Anadolu'ya giden Amerikan yardım heyeti hakkında. Bkz. BOA, DH. EUM.ECB, nr. 28/33.

74/65

امریاتی تنظیمات

دو سعادت

بناشینی تنظیمات

حدود امر جمعیت کمیسر دو سعادت

خطوط اولی اضمحلتی
 حیدر امانت نامه سابقه
 قسم اعظمی خویش طریقیه
 کلبه اولی خویش
 دو چهار سفات
 بر قوسیه نشین
 پیشی نای
 عنایت
 تا حق کوی
 بر کرده کزدت
 خطیوه
 فایده طار
 وجه اورده
 ندرتک کا
 برده
 راه جمعیت
 حیدر کرد
 اولی

حسین امانت
 امین - تعیینی - حسن امانت

129 / 118

Ek VI. Ermeni Muhacirleri Muavenet Merkez Komisyonu'nun kurulması hakkında. Bkz. KA, nr. 74/65.

هلال احمر جمعیت خدیوہ ریاست علی

لا

محترم اہم حضرت
 در سعادت فریقہ مسکنہ عورت اہل اولاد ارضی و لاجریہ استاجولہ بلاندرہ سبج اعاشہ و ابانہ ری موصفا
 پشمہ اوزدہ قاضی کوی . اسکنہ . غلط . قومقو . ضایعہ و قوی کویہ برد غزلہ تشیق ایلکی بطور ولایت
 بروکھہ تقسیم مقرر علیہ قضا تکرہ من استار قنہ . نگہران منزله شومہ لڑہ وسط اوج یکم قریبہ جو
 پرفضہ و برون یک جوتہ درہ سوزیدہ دریا . اہل اللہ لڑہ کوزہ نراجم و عروندیک تیرہ سالہ اندہ . خفیفہ و
 یورخولندہ بید سعادت ایہ جہ قدر قوت خاطرینہ جہ و شومہ شادہ یو طیفیت ایرات ایتکی کی تاجدہ ہوا
 منظم اولیہ جوتہ ایچرندہ خلیسہ بر لڑہ و بر لڑہ خستہ لفق اولیہ تادیری ایچہ منزلیں خجہ ویا جوات

بر تدوین (دسیانہ) تاسیس (روم) قلمہ قنہ بلاندرہ اولیہ ایچہ ہونہ ایچہ معقہ قلدیلہ و نیازہ
 مہ تمدیلہ غی الفضہ شومہ تراکی ستمی اولیہ لاجریہ اقرہ کسیدکہ اعادہ ایچہ شطہ جمعیت خدیوہ
 حیدر علی اتانہ عکر عتایہ ایچہ ایچہ اولاد خستہ خانہ لڑہ ترضیفہ حیدر الیم مدطن نامہ اولاد تیرہ قاریا
 ایکہ ہونہ عذریہ تیارہ مہ قدرہ ہم یکہ ، و الی عد سبار آستانہ عاریہ احقان علور جناب و عنایت یارنا
 استرحام و بالیہ عہدہ احکام ایریزہ اہم | ۷ کوردیلہ ۱۹۴۵ / ۱۹۱۹

ارضی و لاجریہ سعادت مرکز
 قریبہ تازہ
 شیشہ

بیت نامہ
 ۱۹۴۵

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı : Işıl SEZER

Doğum Yeri : Bursa

Doğum Yılı : 1976

Medeni Hali : Evli

EĞİTİM VE AKADEMİK BİLGİLER

Lise 1991-1994 : Ertuğrulgazi Lisesi

Lisans 1998-2002 : Uludağ Üniversitesi

Yabancı Dil : İngilizce

MESLEKİ BİLGİLER

19...-19.... :

19...-19... :